

Julita gård

– ett storgods med en lång och obruten historia

Rapport 2020:163
Agrarhistorisk landskapsanalys

Södermanlands län, Oppunda härad,
Katrineholms kommun, Julita socken

Alf Ericsson

Arkeologerna

Statens historiska museer

Våra kontor

Linköping

Lund

Mölndal

Stockholm

Uppsala

Kontakt

010-480 80 00

info@arkeologerna.com

fornamn.efternamn@arkeologerna.com

www.arkeologerna.com

Europeiska jordbruksfonden för
landsbygdsutveckling. Europa
investerar i landsbygdsområden

Arkeologerna

Statens historiska museer

Rapport 2020:163

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>
GSD-Terrängkartan och GSD-Översiktskartan, Lantmäteriet (CC0);
GSD-Fastighetskartan © Lantmäteriet

Innehåll

Sammanfattning	4
Bakgrund och syfte	4
Bebyggelse- och agrarhistoriska förutsättningar	6
Undersökningsområdet	10
Metod och genomförande	12
Föredrag och fälttekursion	13
Historisk kartanalys	14
Förändrad markanvändning och landskapsbild	18
Fältinventering och detaljinmätning av fossilt odlingslandskap	19
Särskilt värdefulla miljöer	19
Oxhagen	19
Historisk bakgrund	20
Agrarhistoriska lämningar	20
Värdebärare	22
Kil	22
Historisk bakgrund	22
Agrarhistoriska lämningar	22
Värdebärare	23
Djupanboda	23
Historisk bakgrund	23
Agrarhistoriska lämningar	23
Värdebärare	24
Stora och Lilla Slänten	24
Historisk bakgrund	24
Agrarhistoriska lämningar	25
Värdebärare	25
Referenser	26
Litteratur och tryckta källor	26
Historiska kartor	26
Administrativa uppgifter	28

Sammanfattning

Arkeologerna vid Statens historiska museer (SHM) har genom undertecknad under sommaren och hösten 2020 genomfört en agrarhistorisk landskapsanalys av Julita gårds vidsträckta ägor. Julita gård har en anmärkningsvärd lång och obruten historia som storgods, närmare bestämt från vikingatida storgård och tidigmedeltida kungsgård, över ekonomiskt centrum i ett geografiskt vidsträckt medeltida klostergods, ånyo kungsgård på 1500-talet och med början under stormaktstiden privatägd herrgård fram till dess egendomen genom en donation 1941 tillföll Nordiska museet. Förvisso har omfattningen av den underliggande godsmassan förändrats över tiden, men Julita gård har förblivit godsets centrum.

Analysen baseras dels på studier och bearbetningar av historiskt kartmaterial, dels på en systematisk fältinventering. Den förra har fokuserat på markanvändningen och dess förändringar sedan 1700-talet. Den senare har särskilt beaktat hagmarker och randzonerna mellan dagens öppna åkerfält och omgivande terräng. På basis av detta har en värdering av de identifierade lämningarna gjorts. Värderingen har mynnat ut i att fyra särskilt värdefulla miljöer kunnat urskiljas, nämligen Oxhagen, Kil, Djupanboda och Slänten. Samtliga lokaler har detaljkarterats med avseende på olika slags agrara formelement, bebyggelselämningar och i förekommande fall forngravar. De utvalda lokalerna har förutom ett vetenskapligt värde också ett stort upplevelsevärde. Samtliga ligger i betade hagmarker med gammal hävd. Till detta kommer att de alla är lättillgängliga med cykel eller personbil. Sammantaget representerar lokalerna ett stort tidsdjup, från järnålderns gårdsbruk till det sena 1800-talets stordrift.

Bakgrund och syfte

Julita gård ägs av Stiftelsen Nordiska museet. Egendomen ligger i västra Södermanland och visar hur ett storgods fungerade i början av 1900-talet, vilket gestaltas i utställningar och genuina historiska miljöer. Den siste privata ägaren Arthur Bäckström donerade herrgården med tillhörande ägor till Nordiska museet år 1941. Julita gård övergick då till att bli museum och är därigenom bevarad så som den såg ut kring år 1900. Förutom en slottsliknande herrgårdsbyggnad med tillhörande park och trädgård finns också stall, mejeri, brandstation, tegelbruk, statarbostäder, väderkvarn samt inte minst en större friliggande ladugårdsanläggning och annat som hör till ett storgods från förra sekelskiftet. På gården finns därtill lämningar efter ett medeltida cistercienserkloster grundat på 1100-talet, något som tillför platsen ett stort tidsdjup.

Förutom själva herrgårdsanläggningen omfattade donationen 2200 hektar jordbruksmark och skog. Till detta kommer ett trettiotal gårdar och torp med sammanlagt cirka 360 byggnader. En ansenlig del av dessa är från 1700-talet eller äldre och har höga kulturhistoriska värden. Det finns också ett rikt odlingslandskap av hög ålder och som bland annat rymmer betesmarker med värdefull flora och fornlämningar. Museets varsamma förvaltning har bidragit till att det

finns mycket få moderna inslag i bebyggelsen och landskapsbilden. Det är ingen överdrift att kalla Julita gård för en unik plats.

Det är angeläget att skaffa sig kunskap om vad landskapet innehåller och vad det representerar. Det är också nödvändigt att känna till vad som är bevarat. Det har forskats mycket om Julita gårds historia och kunskapen om vad som är bevarat är stor. Detta gäller t.ex. byggnadsbeståndet. Trots detta är väldigt lite känt om vad som är bevarat av odlingslämningar och odlingslandskap på gårdens vidsträckta marker. Det finns en önskan om att täppa till denna kunskapslucka. Av denna anledning mottog Arkeologerna vid Statens historiska museer (SHM) våren 2020 av Stiftelsen Nordiska museets avdelning Julita gård en beställning på en agrarhistorisk landskapsanalys, som hade föregåtts av en upphandling. Projektet finansierades av Jordbruksverket genom Leader Södermland och har genomförts av undertecknad med stöd av byggnadsantikvarie Fredrik Ehltun på Julita gård. Landskapsanalysen skulle omfatta de historiska odlings- och betesmarkerna på gårdens ägor. Den skulle genomföras med utgångspunkt i historiska kartor och agrarhistoriska lämningar, företrädesvis fossil åkermark. De förra finns tillgängliga dels på Lantmäteriets hemsida, dels i arkivet på Julita gård, de senare är bevarade i terrängen. Medan kartmaterialet till delar har studerats tidigare inom olika projekt är som sagt mycket litet känt om odlingslämningarnas omfattning och sammansättning. Arbetets tyngdpunkt har därför legat på fältinventeringen.

Eftersom det inom projektets ramar inte har varit möjligt att inventera hela analysområdet (fig. 1) har prioriteringar gjorts. Det som systematiskt har genomsökts är hagmarker och randzoner mellan dagens öppna åkerfält och omgivande terräng. Övrig terräng har inte helt förbigåtts, men inventerats mer extensivt och stickprovsmässigt.

Syftet med analysen är att få en bild av vilka slags odlingsspår som finns bevarade samt deras omfattning och datering. Vidare ska odlingslämningarna studeras mot bakgrund av den historiska markanvändningen. En större kunskap om äldre tiders landskap och markanvändning ökar också förståelsen av varför landskapet ser ut som det gör, och ger oss förutsättningar för att vårda och ta hand om landskapet. Förvisso är bebyggelsen viktig i sammanhanget, men inom denna undersökning har det räckt med att den redovisas utifrån vad som är känt i kartmaterialet och hur den förhåller sig till odlingslämningarna.

På basis av den nyvunna kunskapen syftar analysen till att identifiera vilka värden som finns i kulturlandskapet och peka ut särskilt värdefulla miljöer. Dessa ska förutom ett vetenskapligt värde också ha ett stort upplevelsevärde. På sikt ska de om möjligt kunna ingå i museets publika verksamhet. Vid urvalet av miljöer har det varit viktigt att försöka fånga upp hela Julita gårds landskapshistoria, så att alla epoker blir representerade. Fokus har legat mer på det typiska än det unika.

Bebyggelse- och agrarhistoriska förutsättningar

Följande är en skissartad framställning över den bebyggelse- och agrarhistoriska utvecklingen i Julita socken från järnålder fram till Arthur Bäckströms donation 1941. Den är tänkt som en bakgrund till den agrarhistoriska analysen.

Julita är ett ortnamn med flera denotationer. Flertalet svenskar och en och annan utländsk turist tänker nog på Nordiska museets herrgårdsanläggning och friluftsmuseum vid sjön Öljarens strand. *Julita* är också namnet på en kyrksocken och en sockenkyrka. Det är också namnet på ett cisterciensiskt munkkloster, som låg där dagens herrgårdsbyggnad (Stora huset) nu står. Det mesta av klostret är raserat, men lämningar finns kvar under mark och har undersökts i omgångar. Det enda som återstår ovan mark är den södra herrgårdsflygeln, som har medeltida murverk upp till takfoten och utgjorde en förlängning av den västra klosterlängan, och bottenvåningen i ett perifert beläget stenhus nära Öljarens strand (Edenheim & Lidén 1978; Ingras 2019).

I dokument från 1200-talet är emellertid klostrets namn i regel *Saba*, en omtolkning med bibliska förtecken av ortnamnet *Säby*. Benämningen *Julita kloster* förekommer förvisso tidigt men används mer frekvent först på 1300-talet, medan den svenska formen *Säby kloster* är belagd först under 1400-talet, då namnet *Saba* för övrigt fortfarande var gångbart (DMS 2:5, s. 176). *Säby* synes ha varit namnet på den storgård på vars ägor klostret anlades. Huruvida gården *Säby* låg på samma plats som klostret eller där *Julita* gårds ladugård ligger på norra sidan av *Lötån* eller kanske i *Oxhagen*, där det finns lämningar av ett vikingatida plåtåhus, är en öppen fråga. Hursomhelst, kung Knut Eriksson gjorde 1184 ett jordabyte med munkarna som tidigare bodde i *Viby*, inte långt från *Sigtuna*, där ett kloster hade grundats 1160. Kungen erhåller *Viby* och annat gods i *Uppland* samt tolv mark guld och överlåter *Säby* i *Julita* (*seby in iulothia*) med alla tillhörigheter. Brevet är bevittnat av ärkebiskop *Stefan*, jarl *Birger Brosa* och några andra potentater (SDHK-nr 214; Lovén 2019).

Här infinner sig ett memento. Eftersom *Julita* socken i territoriell mening knappast ännu existerade när bytet gjordes, i alla händelser förekommer inte socknar som lägesangivelser i dokumenten förrän några decennier in på 1200-talet (Lovén 2017, s. 47), måste ortnamnet *Julita* åsyfta något annat, snarast en trakt eller bygd. Det plurala namnet *Julita* innehåller fsv. **ior*, **iur* 'häst' och dialektordet *löt* 'betesmark' (SOL). Det tycks alltså röra sig om ett betydelsefullt hästbete.

Julita löt eller bara *Löten* är namnet på en vidsträckt ängsmark, som hörde till *Julita* gård. Sedan 1800-talet är den utdikad och lagd under plogen. På 1735 års karta över *Julita* gård benämns ängsmarken "Stora Lötan" och var 111 tunnland (LSA C35-62:1). Men denna äng gränsade till en ännu större äng, passande kallad *Storängen*. Den sträckte sig ända bort mot *Fågelsta* och var drygt 140 hektar. *Storängen* var en samfällighet där flera gårdar hade andelar. En karta över ängen från 1713 redovisar 15 andelsägare, däribland *Västby*, *Kil*

och Djupanboda. Det var alltså inte bara angränsande gårdar och byar som hade del i ängen (LSA C35-36:1).

Trots sin storlek förefaller Storängen att vara en rest av en ursprungligen ännu större ängsmark. Det var nämligen inte bara Julita gård som hade styckat av delar av ängen och infogat dem med sina övriga ägor, så hade också andra gårdar gjort.

Det faller utanför ramarna för den här rapporten att rekonstruera utbredningen av den ursprungliga ängsmarken, men den tycks ha omfattat merparten av det som idag är den öppna lerslätten. Under järnåldern var säkerligen inte allt slättermark, tvärtom var nog betesmark det vanliga. Av ortnamnet *Julita* att döma synes hästavel ha varit betydelsefullt. Hästar lever naturligt i flockar av ston och föl med tillhörande hingst. Sådana benämndes förr *stogång*, *häststod* eller bara *stod*. Vi får tänka oss att lerslätten, från kyrkan i söder upp mot Bäck och Högrunn, på järnåldern var en vidsträckt betesmark där hästflockar drog runt och betade. Det behöver knappast påpekas att hästar var värdefulla och ägarna förmögna.

Det sägs aldrig uttryckligen varför klostret flyttade. Att kung Knut Eriksson hade ett finger med i spelet står utom allt tvivel, men det behöver inte betyda att han själv tog initiativet. Hursomhelst fanns det goda skäl att flytta, nämligen att topografin var mer lämpad för en cisterciensisk klosteranläggning i Säby än i Viby. Till detta kommer rikare naturresurser i form av fiskevatten, kalksten, timmerskogar, vattenkraft för kvarndrift och goda möjligheter till nyodling. De båda senare låg cistercienserna särskilt varmt om hjärtat (Lovén 2019, s. 64f).

Järnådersbygden, som den återspeglas i periodens gravfält, sammanfaller med den centrala odlingsbygden i socknens södra del. Vanligen består de av högar och övertorvade stensättningar, det vill säga gravtyper som är utmärkande för yngre järnåldern, men det finns också inslag av gravtyper om brukar dateras till äldre järnålder. (Skjellberg 2019). Jämför man gravfältens utbredning med bebyggelsen i mitten av 1500-talet (fig. 23) framgår att bygden har expanderat kraftigt. Den medeltida odlingsexpansionen måste ha varit betydande i Julita socken, något som kan ha påskyndats av klostret, som ville öka sina intäkter genom att grunda nya avradsskyldiga gårdar. Från sätesgården Gimmersta synes också en kolonisation ha utgått, nämligen av socknens sydöstra del.

Inom det aktuella analysområdet är odlingsexpansionen dock inte särskilt påtaglig. I likhet med gravfälten grupperar sig här medeltidens byar och gårdar, med undantag för Berga, som i en krans runt den öppna slättbygden. Berga har ett avvikande läge och ligger på en markant höjd omgiven av vidsträckta åkerfält. Strax söder om byn, som på 1500-talet bestod av fyra hemman och därmed var en av socknens största bebyggelseenheter, finns ett litet gravfält, men som är skadat av plogen och förr varit betydligt större. Till detta kan fogas att det plurala ortnamnet är av förhistorisk typ. Det är ovisst när Berga förvärvades av munkarna, men i mitten av 1300-talet bodde klostrets förvaltare (*villicus*) där (DMS 2:5, s. 164).

Julita kyrka omtalas första gången 1283 och Julita socken 1329 (DMS 2:5). Dagens kyrkobyggnad rymmer delar som tillkom redan på 1100-talet. Tidkristna gravar påträffade strax söder om kyrkan pekar på att den romanska stenkyrkan föregåtts av en träkyrka. Det har med

andra ord funnits en kyrka på platsen före klostrets etablering. Den medeltida prästgården låg i Gryt, men flyttades senare till Bäck.

Strax öster om kyrkan ligger säteriet Gimmersta, en betydande lantegendom med medeltida rötter. Gimmersta var under äldre medeltiden sätesgård för Birger jarls brorson Filip Elofsson och för Karl Näskonungsson (delad sköld). Vi får en uppfattning om godsets omfattning 1462, då Magnus Gren pantsätter Gimmersta med 24 underliggande landbogårdar (DMS 2:5, s. 166). Förvisso talar närheten till Gimmersta för att Julita kyrka ursprungligen var en gårdskyrka, hörande till nämnda huvudgård, men i så fall borde den ha hetat Gimmersta kyrka. Kyrkans namn *Julita* öppnar upp för en alternativ tolkning, nämligen att kyrkobygget var en *joint venture* mellan Gimmersta och kungsgården Säby – kanske också Lida. Gimmersta, Lida och Säby är de enda kända medeltida huvudgårdarna i vad som senare skulle bli Julita socken. Lida låg invid Aspån strax nordost om Gimmersta och skänktes till klostret 1329. Storgården delades därefter upp i tre landbogårdar (DMS 2:5). Kyrkan fick i så fall namn efter trakten med hästbetet, som säkerligen var vida känt.

Julita kloster blev med tiden en betydande godsägare, även om det fanns betydligt större sådana i medeltidens Sverige. I bytet med kung Knut Eriksson fick munkarna förutom storgården Säby också en andel i Dimbonäs (troligen ett fiske), Tåkenön, skogen Ed och ett landområde som sträckte sig fram till hamnplatsen Hjälmaresund, som troligen också var en fiskeplats, vilket framgår av senare dokument. År 1384 byter strängnäs-biskopen till sig klostrets fiskevatten i Hjälmaresund mot jord i Närke (DMS 2:5, s. 182) och år 1407 bortbyter klostret en (annan?) andel i fisket i Hjälmaresund till Riseberga kloster mot ett torp i Närke (DMS 2:5, s. 182). Samtliga ägor låg utmed den södra Hjälmarsstranden och var troligen av allmänningsskara med undantag för området längst österut, fram till Hjälmaresund, som hade hört till gården Bäck.

Vid medeltidens slut ägde klostret hela Julita socken med undantag för Gimmersta med underlydande gårdar i socknens sydöstra del (DMS 2:5). Men det stannade inte där, klostret hade också egendomar på olika håll i Södermanland, Närke, Östergötland och Uppland (Stensland 1945). I likhet med flera andra kloster hade Julita en stor sammanhängande ägdom i sin hemsocken. Omkring häften av godsmassan var koncentrerad dit. Tyvärr är väldigt lite känt om hur och när gårdarna förvärvades.

I samband med kyrkans reformation och Gustav Vasas reduktion avvecklades klostret i Julita och dess egendomar konfiskerades av kungen och kronan. År 1540 uppges att 140 gårdar, varav sex öde, har tillhört klostret (DMS 2:5, s. 185). Klosterkyrkan revs liksom flertalet andra klosterbyggnader. Istället uppfördes en kungsgård på samma plats som det gamla klostret. Dessförinnan – under en kort övergångsperiod – hade egendomen varit uppdelad på tre landbogårdar, men från 1556 organiserades den som ett storjordbruk, en s.k. avelsgård, med namnet *Julita gård*. Under en period disponerades den av hertig Karl, sedermera kung Karl IX, och ingick då i hans vidsträckta hertigdöme. Emellertid betydde förändringarna inte så mycket för det forna klostrets landbönder i Julita socken. Förvisso fick de en ny jordherre, men deras dagliga arbete och liv förändrades nog inte så mycket (Haggrén & Olsson 2019; Jakobsson 2019).

Stormaktstiden med dess krigföring blev en för kronan dyr affär. Många av de gods och gårdar som dragits in till kronan av Gustav Vasa gick åt som ekonomiska ersättningar till såväl svenska som utländska krigsherrar. Julita gård med underliggande gods var inget undantag och överläts med olika villkor till utländska officerare och adelsmän. Trots komplicerade äganderättsliga förhållanden kan man säga att Julita gård övergick till att bli ett adligt herresäte. Under denna period fanns ett styckebruk i Julita. Det låg vid Mokvarn, där lämningar ännu är synliga invid Aspån. Via giftermål blev Mathias Palbitzki, en typisk representant för den tjänstadel som växte fram i mitten av 1600-talet, ägare till godset. Familjen Palbitzki kom sedan att inneha Julita gård under två sekel (Jakobsson 2019).

Redan tidigt under epoken Palbitzki avsåndrades de östra delarna av storgodset. När Mathias Palbitzki avled 1677 ärvde hans tre barn honom. Medan sonen Alexander övertog Julita gård fick döttrarna Christina och Charlotta byarna Äs respektive Fågelsta, varpå de avhyste bönderna och tillsammans med sina respektive makar började uppföra ståndsmässiga byggnader och ansökte om säteriprivilegier. Det hela gick som planerat och än idag är Äs och Fågelsta vackra herrgårdsanläggningar. Kronan var emellertid motvillig till att helt ge upp den gamla kungsgården, varför Alexander fick arrendera själva huvudgården, till skillnad från de underlydande gårdarna. Först 1735 skatteköptes kungsgården och blev en privatägd sätesgård (Ulväng & Prytz 2019).

Undantaget tillkomsten av nämnda säterier var den stora agrarhistoriska förändringen under epoken Palbitzki tillkomsten av ett stort antal torp och backstugor på den vidsträckta utmarken (Lange 2019). Denna torpexpansion var emellertid inget unikt för Julita, utan följde en allmän trend, pådriven av en stor befolkningsökning.

Den gamla regimen var definitivt över 1877 när tobaksfabrikören Johan Bäckström förvärvade Julita gård med underliggande gårdar och torp. Sverige hade då tagit ett första kliv in i industrisamhället, något som starkt påverkade utvecklingen av godset. Jordbruket mekaniserades, mejeriprodukter blev av stor betydelse och växelbruk med vallodling infördes. Det senare innebar att åkermarken ökade kraftigt, medan ängen minskade och med tiden helt försvann. Inte minst infördes verklig stordrift, något som tog sig uttryck i att många av godsets bönder avhystes från sina gårdar, vilka i stället lades i direkt drift under huvudgården eller nyupprättade s.k. utgårdar, som också var storjordbruk. Berga by omvandlades till en sådan utgård. Böndernas dagsverken ersattes med avlönade statare och lantarbetare. Däremot gjorde torparna fortfarande dagsverken. Den här utvecklingen hade redan påbörjats under decenniet före Bäckströms förvärv (Olsson 2019).

När Arthur Bäckström avled 1941 var hans testamente sedan länge offentliggjort. Julita gård och utgårderna Berga skulle tillfalla Nordiska museet, utgårdarna Väsby och Roxmo skulle säljas. Sedan tidigare var andra delar av det gamla storgodset avyttrade. Dagens Julita gård utgör förvisso endast en mindre del av allt det som klostret ägde vid medeltidens slut, men det är den centrala delen och ägorna sträcker sig från Öljaren i söder till Hjälmarén i norr.

Undersökningsområdet

Det aktuella undersöknings- eller analysområdet omfattar 2070 hektar och sträcker sig från sjön Öljaren i söder till Hjälmaren i norr (fig. 1). Vissa områden som ägs av Julita gård ingår inte i det aktuella området. Det gäller Tåkenön, Lillön och Väsbyön i Hjälmaren, liksom den numera med fastlandet förenade Bergaön. Inte heller gården Gryt ingår. Gryt ligger mellan Julita gård och sockenkyrkan och var prästgård under medeltiden, innan Bäck blev kyrkoherdeboställe. Gryt ingick inte i Bäckströms donation, utan skänktes till Nordiska museet av Katrineholms kommun 1982 efter att dessförrinnan ha varit i privat ägo. Dagens bebyggelse ger ett pittoreskt intryck och härstammar till största delen från 1700-talet, men åtminstone en loftbod är från 1600-talet (Ehlton 2019a).

Fiskartorpet Nackhäll ingår däremot, fast det är något av en satellit, beläget vid Hjälmärstranden, långt från Julita gårds övriga ägor. Här bedrivs fortfarande fiske yrkesmässigt, något som båthus och fiskebodar vittnar om. Bebyggelsen är av hög ålder. Äldst är två parställda bodar från 1600-talet. Vid sidan av fisket var jordbruket förr tämligen betydande. Idag används åkermarken till färbete, vilket bidrar till en öppen och vacker landskapsbild, som på ett fint sätt ramar in den ålderdomliga bebyggelsen (Ehlton 2019b). För att få en lite större skala på analyskartorna har Nackhäll i regel uteslutits. Skalan blir då 1:40 000 i stället för 1:50 000.

Analysområdet låter sig indelas i tre bygder med olika karaktär och historisk bakgrund (fig. 2). Dessa bygder eller delområden framträder tydligt på den ekonomiska kartan från 1955 (fig. 3) men också på den äldre ekonomiska kartan, s.k. häradskartan, från förra sekelskiftet (fig. 4). I söder har vi slättbygden som har förhistoriska rötter, vilket gravfält och andra fornlämningar vittnar om (fig. 5). Byarna och gårdarna har ålderdomliga ortnamn, vissa är av förhistorisk typ, medan andra är mer svårbedömda och kan vara från medeltiden. Berga är ett exempel på en by med gravfält och ett ortnamn av förhistorisk typ, medan den nu försvunna byn Kil, som saknar gravfält skulle kunna vara en medeltida bebyggelse.

Landskapet utgörs idag till övervägande del av öppna åkerfält. Stenblock eller andra odlingshinder är idag sällsynta (fig. 36). Före det sena 1800-talets rationaliseringar såg odlingslandskapet emellertid annorlunda ut. En teckning från 1824 är intressant i sammanhanget (fig. 24). Konstnären har stått i Oxhagen och blickat ut över det östra åkergärdet mot Julita gård. I förgrunden syns en hankgärdesgård. Som vi ska se längre fram var sådana hägnader förr mycket vanligt förekommande. Vidare framgår att det fanns öppna diken i åkermarken. Sådana skulle försvinna och ersättas med dräneringsrör av tegel mot slutet av 1800-talet. Julita gård hade ett eget tegelbruk där dylika rör tillverkades. Vidare syns några stora stenblock. Idag är det som sagt sällsynt med stenblock i åkermarken, men talrika stentippar av sprängsten i åkerkanterna vittnar om att stenblock har sprängts med dynamit och avlägsnats från åkermarken, något som också utmärker jordbruksrationaliseringen. Till höger i bild, norr om gårdens corps de logi, syns godsets stora ladugårdsdel med ett flertal timrade byggnader. I fonden, på andra sidan sjön, skymtar Österåkers kyrka.

Slättbygden sträcker sig upp till den försvunna gården Ovankil. Det här är också nordgränsen för förhistoriska gravar. I hagen öster om Ovankil ligger två stensättningar på en bergshöjd och som troligen är från äldre järnålder. Norr härom vidtar mellanbygden, som är en brytbygd mellan slättlandskapet i söder och den renodlade skogsbygden i norr. Landskapet är småbrutet och flikigt där mindre åkerfält interfolierar med skogsmark. Utmärkande för mellanbygden är en riklig förekomst av torp. Inte någon annanstans ligger torpen så tätt som här. Det finns därför anledning att tala om ett "torpbälte". Troligen etablerades torpen med början under sent 1600-tal eller tidigt 1700-tal. För den äldre dateringen talar förekomsten av soldattorp. Dessa ingick i det "ständiga knekthåll" som tillkom 1680–1682. Soldattorpen benämndes ursprungligen efter den by eller gård som grundat torpet, t.ex. Kils soldattorp. Med tiden fick de regelrätta namn. Kils soldattorp blev Kilstugan. Ett annat exempel är Stora Högbrunns soldattorp som fick namnet Högtorp. Som exemplen visar var namngivningen sällan helt fri, utan det nya namnet skulle knyta an till ursprunget.

Norr om mellanbygden vidtar skogsbygden. Den sträcker sig upp till Hjälmaran och gården Roxmo i norr. Västerut finns också några gamla gårdar, nämligen Stora och Lilla Daviken. Söder om dem vidtar Björnstugumon, en ovanligt karg och ödslig skogstrakt.

Undantaget nämnda gårdar var skogsbygden utmark och allmänning och nyttjad till kreatursbete. Marken är överlag ofta väldigt stenig och blockrik (fig. 37). Skogen består mest av gran, men på höjder förekommer tall och på lägre belägna kärrmarker växer lövträd. Möjligheterna till odling är generellt mycket begränsade. Redan under 1600-talet var mycket av skogen uthuggen, något som styckebruket i Julita bidrog till. Svedning och kolning var utbredda verksamheter. Situationen blev inte mycket bättre på 1700-talet, när torpetableringarna sköt fart. Under 1800-talet minskade dock trycket på utmarken och skogen började återhämta sig. Idag bedrivs här ett modernt skogsbruk. Ritorps naturreservat har avsatts för att skydda gammal barrskog (fig. 2). Här finns ståtliga tallar och högvuxna granar med breda kronor.

På 1700-talet tillkom några torp i skogsbygden. Jämfört med mellanbygden var det dock glest mellan stugorna. Längst norrut låg Källdalen och Norrdalen. Det senare är öde sedan 1800-talet. Sannolikt togs dessa torp inte upp i orörd skog, utan intill befintliga ängar och hagar. Det likaså i skogsbygden belägna torpet Paradis är intressant i sammanhanget. En äng med detta namn är känd från Julita socken på 1300-talet (DMS 2:5, s. 167). Eftersom ängen Paradis låg på Gimmerstas ägor är det inte troligt att platsen är identisk med torpet Paradis. Hursomhelst är det troligt att torpet Paradis övertog namnet på en sedan tidigare befintlig äng. För det medeltida sinnet var det inte främmande att kalla en vacker äng med frodig gräsväxt för Paradis, en benämning för Edens lustgård.

Metod och genomförande

Den agrarhistoriska landskapsanalysen baseras dels på studier och bearbetningar av historiskt kartmaterial, dels på en fältinventering och detaljinmätning av fossila odlingslandskap. Någon primärforskning på skriftligt arkivmaterial har inte gjorts, utan publicerade källor och litteratur har varit ingången till Julita gårds historia. Arbetet inleddes med ett startmöte på Julita gård där riktlinjerna för arbetet drogs upp och ett första fältbesök gjordes.

Inledningsvis gjordes en sammanställning av historiska kartor tillgängliga på Lantmäteriets hemsida. Den stora 1800-talskartan över Julita gårds ägor, som förvaras i gårdens arkiv och som tidigare inte varit tillgänglig digitalt, fotograferades (fig. 6). Flertalet av kartorna har rektifierats, så att de blir geografiskt jämförbara med moderna digitala kartor. Tidig stod det klart att det var möjligt att skapa ett heltäckande tidsskikt för tiden kring 1780 och ett annat för ca 1870. Yngre tidsskikt finns för ca 1900 (häradskartan) och ca 1955 (ekonomiska kartan).

Geografisk information för det äldsta tidsskiktet (ca 1780) digitaliserades och sammanställdes i en shape-fil. I behandlingen av kartmaterialet användes programvaran ArcGIS 10.7.1 (ESRI). Shape-filen med tillhörande databas har varit användbar för flera ändamål. För det första ligger den till grund för rapportens kartbilder över markanvändningen, bebyggelsen, hägnadssystemet samt jordäggande och rådhöhet på 1700-talet. För det andra har den varit till stor hjälp under fältarbetet. I den till GPS:en externt anslutna surfplattan har markindelningarna, som vanligtvis var avgränsade med gärdesgårdar, varit synliga mot bakgrund av ett aktuellt ortofoto. På så sätt har det hela tiden varit möjligt att på ett enkelt sätt orientera sig i terrängen mot bakgrund av 1700-talets förhållanden (fig. 7). Löpande under inventeringen noterades den nutida markanvändningen för att kunna jämföra med den historiska inom en och samma yta.

Fältinventeringen är den första som systematiskt har eftersökt agrarhistoriska lämningar, företrädesvis fossil åkermark, på Julitas marker, men eftersom det inom projektets ramar inte var möjligt att genomsöka hela analysområdet har prioriteringar gjorts. Det som har inventerats är hagmarker och randzoner mellan dagens öppna åkerfält och omgivande terräng. I framför allt skogsbygden har igenväxta hagar och utängar uppsökts med hjälp av de i surfplattan synliga markindelningarna. Övrig terräng har inte helt förbigåtts, men inventerats mer extensivt och stickprovsmässigt. Inventeringen har utförts av undertecknad och den tog tre arbetsveckor i anspråk.

Under inventeringen har Julita hembygdsförenings sammanställning av försvunna gårdar och torp i socknen varit till stor hjälp (Thegle 2016). Hembygdsföreningen har också rest informationsskyltar vid flertalet bebyggelselämningar. Endast ett mindre antal av dessa finns upptagna i Riksantikvarieämbetets kulturmiljöregister (fig. 5). Lämningsarna i kulturmiljöregistret (KMR) är tillgängliga via Riksantikvarieämbetets öppna söktjänst Fornsök: <https://app.raa.se/open/fornsok/>. Fokus har emellertid inte legat på bebyggelselämningar, utan fossil åkermark. Någon sådan fanns inte registrerad sedan tidigare.

Inmätningar av lämningar har gjorts med en GPS (Arrow 100). Mätfilerna har sedan överförts till Arkeologernas dokumentationssystem Intrasis, där objekten kontextregistrerats. Kartbilderna i rapporten har framställts av i Intrasis bearbetad information, men slutredigerats i ArcMAP.

Flera sedan tidigare inte kända fornlämningar har påträffats. Eftersom det i projektet inte finns avsatta medel för att registrera dem i KMR måste detta anstå tills vidare. Det finns emellertid inget exploateringshot mot lämningarna på Julita gårds ägor.

Föredrag och fältexkursion

Efter avslutat fältarbete, närmare bestämt den 2 oktober, presenterades resultatet för personalen på Julita gård. Redovisningen bestod dels av ett föredrag, dels en fältexkursion och tog en heldag i anspråk. Under föredraget gjordes flera intressanta påpekanden, som har inarbetats i föreliggande rapport. Fältexkursionen hade fyra anhalter, nämligen Oxhagen, Kil, Djupanboda och Slänten. Dessa hade valts ut med tanke på att de var påtänkta som särskilt värdefulla miljöer, något som också fastställdes efter exkursionen.

Exkursionens första anhalt var Oxhagen. Förutom det vikingatida platåhuset diskuterades den rikliga förekomsten av olika slags odlingspår och järnåldersgravar, samt hur dessa saker förhåller sig sinsemellan. Särskilt uppmärksammades talrika spår av plundring och bortodling av gravar. Mycket tyder på att förödelingen var som störst under 1800-talet (fig. 38).

Nästa anhalt var den försvunna byn Kil, som bestod av två kamerala gårdar med tvåbrukarfamiljer på varje hemman. Förvisso är gårdarna överplöjda sedan slutet av 1800-talet, då byn och dess ägor lades i direkt drift under Julita gård, men i en gammal hagmark strax intill finns två jordkällare och fossil åkermark. Här finns också stenmurar och ett tidigare inte uppmärksammat bestånd av humle (fig. 31). Stenmurarna är troligen från mitten av 1800-talet, medan åldern på humlen är okänd. En diskussion fördes om huruvida det skulle kunna röra sig om en gammal klon.

Från Kil var det inte långt till Djupanboda, där fältlunch intogs. Djupanboda är en väl sammanhållen och välbevarad gårdsmiljö, och som sådan en god representant för hur en arrendegård under Julita under kunde se ut. Fredrik Ehlton redogjorde för byggnaderna, som till största delen härstammar från 1700-talet. I höjd med den timrade ladugården skjuter en höglänt moränudde ut mot söder i den omgivande åkermarken. Höjdryggen utgörs idag av betesmark, men har förr varit odlad, något som terrasserad åkermark vittnar om. Nästan längst söderut på udden finns en förvaringsgrop (stuka) för potatis och rotfrukter. Under fältinventeringen dokumenterades ett större antal förvaringsgropar dels vid Nybble fattigstuga, dels på en höjdrygg norr om Risinge skola. En livlig diskussion fördes om förvaringsgroparna och deras relation till jordkällare och källarbodar, inte minst skillnader i social kontext (fig. 39 & 40).

Exkursionens sista anhalt var Stora och Lilla Slänten, som är två välbevarade torplämningar från 1700-talet, troligen dess första hälft. Man når dem via en gräsbeväxt gammal väg som leder upp från bilvägen mellan Hedäng och Tallmon. Här finns drygt tio husgrunder

av skilda slag. Tack vare att de ligger i en betad hagmark är de förhållandevis lätta att upptäcka, även för ett mindre tränat öga. Vilka funktioner de kan tänkas ha fyllt är något som kan diskuteras och var den fråga som upptog gruppen innan exkursionen avslutades.

Historisk kartanalys

Kartmaterialet över Julita gård är tämligen omfattande, men mer heltäckande först från 1700-talet och framåt. Det är sämre beställt med kartor från 1600-talet. Den geometriska jordeboken C2 över Oppunda härad redovisar blott 23 enheter i Julita socken, som karterades 1636 av Olof Tresk, och bara en inom analysområdet, nämligen Lilla Daviken. Gården låg centralt i odlingsmarken, mitt emellan två åkergården med sammanlagt drygt 10 tunnland lerjord. Ången gav årligen 50 lass hö. Vidare kan noteras att gården saknade egen utmark, men hade rätt till mulbete och tarveskog, dvs. god skog till husbehov, på kronoallmäningen. Däremot saknade Lilla Daviken fiskevatten, något som sammanhänger med att gården inte gränsade till Hjälmarens (LSA C2:404).

Som jämförelse kan nämnas, att Prästgården Bäck hade drygt 26 tunnland åker och bärgade årligen 27 lass hö. Ängsmarken utgjordes av god hårdvall med inslag av tuvor och låg väster om gården och dess båda åkergården, dvs. på vad som idag är en utdikad och uppodlad del av Lötens (LSA C2:390-391). Av ovanstående siffror att döma hade gårdarna olika ekonomisk inriktning, medan tyngdpunkten i Lilla Daviken låg på boskapsskötsel var spannmålsodlingen mer betydelsefull i Bäck, något som återspeglar de olika betingelserna mellan slättbygden och skogsbygden.

Den sporadiska redovisningen av gårdar och byar kännetecknar också den yngre geometriska jordeboken C8 från åren kring 1690. Från analysområdet finner vi bara Djupanboda, Kil och Ovankil i denna atlas signerad Peter Svensson Utter. Samtliga ligger nära varandra i norra delen av slättbygden. Vi har anledning att återkomma till Kil och Djupanboda längre fram.

Från 1600-talet finns också två småskaliga kartor. Den ena är signerad Anders Andersson och daterad 1677 (LSA C13:40). Den andra är osignerad och odaterad (LSA C35-1:1). Den senare omfattar både Julita och Österåkers socken, medan den förra endast visar Julita socken. Förvisso skiljer sig kartorna åt i själva utförandet, men det geografiska innehållet är väldigt snarlikt, varför de sannolikt har samma upphovsman och datering. Kartan över Julita finns sedan tidigare i sin helhet avtryckt (Lange & Ulväng [red.] 2019, s. 256–257).

Kartan upprättades samma år som Mathias Palbitzki avled och hans tre barn ärvde honom, vilket fick till följd att godset delades och två nya säterier bildades, nämligen Äs och Fågelsta. På något sätt har kartan varit till hjälp vid arvsförfarandet, om inte annat så för att få en överblick. Här redovisas ett utsnitt som gott och väl täcker analysområdet (fig. 8).

Om vi börjar med kartans förklaring så börjar den med upplysningen att Julita styckebruk, med hammare och borrhvindar, är öde. Sedan sägs att skogen mestadels är uthuggen, men att det likväl finns god fångeskog kvar, av tall och gran, och intill Hjälmarens växer skön timmerskog. Fiskevatten finns dels i den vidsträckta sjön

Hjälmarén, dels i Öljaren. Den senare sjön ”överflödar” av gös, braxén och i synnerhet kräftor. Vid Julita bruk finns ett ålfiske. Av kartan framgår tydligt hur bebyggelsen är koncentrerad till den centrala slättbygden nordöst om Julita gård. Jämfört med mitten av 1500-talet har några nya gårdar tillkommit. Inom analysområdet är Djupanboda, Tallmon och Österby nykomlingar. Den senare ligger i skogsbygden och var väl mer av ett torp. I övrigt har ännu inte torpexpansionen nått skogsbygden. Vidare kan noteras att Berga by har tre hemman, men förr hade fyra. Lägg också märke till att Bäck är prästgård och Gryt, som förr var kyrkoherdeboställe, är markerat som ett ordinärt hemman.

För kartanalysen är tre kartor från 1700-talet avgörande. Den äldsta är en ägomätning över Julita gård gjord 1735 av Mårten Rivell (LSA C35-62:1). Kartan är avtryckt i boken om Julita gård (Lange & Ulväng [red.] 2019, s. 236–237). Bakgrunden till förrättningen var att Axel Gottlieb Palbitzki föregående år av kronan fått rätt att lösa in arrendet efter det att gården skattlagts. Följande år skatteköptes den forna kungsgården. Det kan noteras att gården saknade hemmantal och således inte tidigare var taxerad.

Kartan ger en detaljerad bild av herrgårdens bebyggelse med en inhägnad mangård och en avsides belägen ladugård. Mellan dem flyter Lötån, vars strömmande vatten driver en mjölkvarn och en hammarsmedja. Till gården hörde också ett tegelbruk. Mycket är sig likt och för den som är välbekant med dagens Julita gård är det inte svårt att orientera sig.

Julita gård hade drygt 111 tunnland åker och var därmed lite mer än fyra gånger så stor som prästgården Bäck. Det fanns tre åkergårderna som brukades i tvåsåde, vilket framgår av kartans färgsättning. År 1735 låg Västra gårdet eller Sjögårdet, som det också kallades, i träde, medan Östra gårdet och Munktäppan var i säde. Munktäppan, som låg där Julitas trädgård nu breder ut sig, var ett litet gårde som alltså brukades tillsammans med gårdens östra gårde. Vidare kan vi notera, att Rivell med stor noggrannhet i respektive gårde har karterat heltäckande dikessystem. Däremot finns ingen tegindelning markerad och någon sådan har säkerligen aldrig funnits. Eftersom gården saknade taxering fanns inte heller några delningstal, som kunde ligga till grund för ett tegskifte. Till gården hörde flera slättermarker, varav gårdens del i Lötén var den största. Ängen var inhägnad och gav årligen drygt 170 lass hö. Totalt togs 242 lass hö på gårdens ängar. Till gården fanns också betesmark, dels i hagar nära gården, dels på öar i Hjälmarén, varav Tåkenön var den största. Nära gården låg Tegelhagen, Oxhagen och Djurgården. Samtliga har bevarat sin hagmarkskaraktär. Tegelhagen ligger vid dagens infart till Julita gård och om den uppger Rivell att den nyligen är avröjd och har bete för 10 nöt under halva sommaren. Oxhagen har bete för 6 par oxar och Djurgården för 4 par oxar. Namnet på den senare hagen tyder på att den förr varit hjorthägn. Hagarna närmast gården har således främst använts till oxars bete. Oxarna behövdes för att plöja åkermarken, 55 tunnland om året.

Från 1770-talet föreligger storskifteskartor över Berga (LSA C35-6:1), Kil (LSA C35-64:1) och Nybble (LSA C35-90:1). Samtliga är gamla byar med hemmantal. Gemensamt för dem är att de saknade egen utmark, utan den delades med andra byar i socknen. Det fanns därför ingen rågång kring bymarkerna, utan gärdesgårdar fungerade

som skiljen kring åkrar och hemängar, som var odisputabla ägor med ”urminnes hävd”.

I likhet med de ovan beskrivna byarna och gårdarna saknade Julita gård egen utmark. Detta tycks ha varit ett generellt drag. Den öppna ohägnade utmarken i Julita socken var en allmänning och bruket av den samfäll. Det var där som gårdarnas kreatur betade på sommaren. Det gällde med andra ord att samsas med grannarna och inte överutnyttja resurserna. Viktigt att förstå i sammanhanget är att godsets arrendegårdar hade en ganska självständig ställning, så länge bönderna betalade sitt arrende och gjorde sina dagsverken på huvudgården kunde de göra lite som de ville.

Vi har nu kommit till de för landskapsanalysen, jämte 1735 års karta över Julita gård, viktigaste kartorna. Det handlar om två kartor upprättade omkring 1780 och som omfattar markerna norr om Julita gård efter det att Ås och Fågelsta avsöndrats från det gamla godset. Den ena är en storskiftesdelning av skogen Brännan, upprättad 1779, men verkställd först 1797 (LSA C35-62:5; LMA 04-JUL-48). Förutom själva utmarken redovisar kartan också gårdar och torp med deras åkrar, ängar och hagar. Till kartan finns en utförlig beskrivning. Anledningen till storskiftesdelningen var att Brännan sedan länge varit hårt utnyttjad genom andelsägarna Julita gård, säterierna Ås och Fågelsta samt prästgården Bäck, som ägdes av kronan. Trots ett domslut i häradsrätten 1762 hade ett närmast okontrollerat resursutnyttjande fortsatt. Markägarna fortsatte att ta upp nya torp på utmarken. Arrendebönderna kolade, svedjade, røjde för nya ängar och hagar och reste hägnader kring dem. Bakgrunden till storskiftesdelningen har tidigare utförligt behandlats (Prytz 2006).

Den andra kartan, som visar den s.k. Västra marken, upprättades åren 1781 och 1782 och är snarlik den förra till utförande och innehåll, men den föranleddes inte av att markägare ville skifta utmarken sinsemellan (LSA C35-62:4; LMA 04-JUL-45). Det fanns nämligen bara en ägare: Julita gård. Orsaken till kartans tillkomst var nog att jordägaren ville få överblick på sina vidsträckta ägor, som hade förändrats påtagligt föregående decennier genom en kraftig torpexpansion. Båda kartorna är avtryckta i boken *Julita gård* (Lange & Ulväng, G. [red] 2019, s. 261–263).

Nedan redovisas i en serie analyskartor situationen på 1700-talet inom det aktuella undersökningsområdet. Informationen har hämtats från dels kartorna över Brännan och Västra marken, dels 1735 års karta över Julita gård. I allt väsentligt återger analyskartorna förhållandena omkring 1780. Lantmäteriakterna redovisar i regel vad som är åker, äng eller hage, men ibland är redovisningen förenklad så att åker och äng har slagits samman till inägomark, något som går igen i analyskartorna.

Bebyggelsen utgjordes av byar, enstaka hemman, torp och backstugor. Dessutom fanns soldattorp (fig. 9). Med undantag för Lilla Daviken låg byarna och gårdarna i slättbygden och de hade funnits där sedan medeltiden. Troligen gäller detta också för Djupanboda (se nedan). Risinge var avhyst och brukades direkt under huvudgården. Detta öde skulle senare också drabba Skenala, Kil och Ovankil. I mellanbygden framträder torpbältet tydligt, medan det är betydligt glesare mellan torpen i skogsbygden. Merparten av soldattorpen låg i mellanbygden och framväxten av torpbältet var till stor del deras

förtjänst. Backstugor fanns det bara några få av. De saknade åker och äng och var främst enkla bostäder för gamla änkor och änklingar.

Markanvändningen visar en gradient från det intensiva i söder till det extensiva i norr (fig. 10). Slättbygden dominerades av åker och äng, endast i väster, norr om Nybble fanns större arealer med hagmark. Julita gårds hemäng avvattnades av Lötån och kallades Löten. Om vi bortser från ägo gränser stannade slättermarken inte där, utan den fortsatte upp mot Berga och den försvunna gården Skenala. Mot öster gick den över i Storängen, som huvudsakligen låg utanför analysområdet, men en liten bit av den faller inom vad som nu är Julita gårds ägor.

I mellanbygden möter ett mosaiklandskap av åkrar, ängar och hagar. Hagmark är emellertid det dominerande markslaget. Torparna förefaller att i stor utsträckning ha haft sin boskap instängd i beteshagar. Detta är en mer intensiv markanvändning än att hålla djuren på skogen.

Från mellanbygden sträcker sig ett bälte med hagmark upp genom skogsbygden till Lilla Daviken. Här finns också lite åker och äng i anslutning till några torp. Skogsbygden domineras annars av ohägnad utmark. Värt att notera är att det finns flera utängar och hagar i skogsbygden utan anslutande bebyggelse. Det var med andra ord långt för brukarna att ta sig dit och hem igen.

Åkrar, ängar och hagar var tämligen små, med undantag för delar av slättbygden, och de var inhägnade med hankärdesgårdar. Den ena inhägnaden har hängt på den andra, så att ett lapptäcke med oregelbundna inhägnader bildats (fig. 11). Det mosaikliknande landskapet har inte bara omfattat mellanbygden och delar av skogsbygden utan också slättbygden. Där det idag är öppna åkerfält fanns på 1700-talet en mängd inhägnade ytor. Landskapsbilden då var synnerligen annorlunda jämfört med idag.

Det måste ha varit mycket arbetskrävande att bygga och underhålla alla dessa gärdesgårdar, för att inte tala om arbetet med att hugga och transportera byggnadsmaterialet. Summan av hägnaderna i figur 11 uppgår nämligen till 175 kilometer. Att bygga en meter gärdesgård kostar idag ca 500 kronor. Skulle man anlita ett företag för att återuppföra gärdesgårdarna skulle det kosta runt 87 miljoner kronor.

Att gärdesgårdar ibland kunde fungera som ägo gränser har vi sett ovan, men långt ifrån alla hägnader gjorde så. Av kartbeskrivningarna framgår vilka byar och gårdar som ägde eller bättre hade rådighet över vad. Jordägare var godsherren på Julita gård. Han ägde både gårdar och torp. Det betyder emellertid inte att arrendebonden saknade bestämmanderätt över gården, utan han hade vad som brukar kallas rådighet över den och dess jord och nyttjanderätt till utmarken. Av figur 12 framgår vilka byar och gårdar som disponerade vad. Berga hade t.ex. många hagar men också några ängar. En del låg tämligen nära byn, medan andra låg långt bort. Studerar man kartan framgår att samtliga gårdar och byar hade gjort olika slags inhägnader på utmarken. Av kartan framgår också ägorna till några av de större torpen. Drivande i denna ”förhagning” av utmarken har nog bönderna varit, men de hade knappast kunnat genomföra den utan godsherrens samtycke.

Åren 1869 till 1878 gjordes en karta över Julita gård med alla ägor och underlydande enheter. Tre lantmätare var inblandade i denna mycket omfattande förrättning (LMA 04-JUL-89). Förutom hos

Lantmäteriet finns också kartan i Julita gårdsarkiv, men då i en beskuren version som endast omfattar nu aktuellt analysområde och inte ens det, för i nordöst saknas ett långsmalt område väster om fastighetsgränsen. Trots detta är kartan väldigt stor (fig. 6). Kartan har tidigare inte varit tillgänglig digitalt, men har nu fotograferats (fig. 13).

Bebyggelsen på nämnda karta har digitaliserats och redovisas här på samma sätt som den för 1700-talets bebyggelse (fig. 14). En jämförelse mellan kartorna ger vid handen att bebyggelsen förvisso har ökat, men inte så mycket. Nya torp och backstugor har tillkommit i såväl slättbygden som mellanbygden och skogsbygden. Å andra sidan har några torp försvunnit, t.ex. Norrdalen i skogsbygden. Slutsatsen blir att 1800-talets torpexpansion var betydligt svagare än den på 1700-talet.

Förändrad markanvändning och landskapsbild

Här ska en jämförelse göras mellan 1700-talets markanvändning och den nutida. Den senare baseras på noteringar gjorda under fältinventeringen och redovisas mot bakgrund av 1700-talets markindelningar (fig. 15). En högst märkbar förändring är att ängsmarkerna helt har försvunnit. Den stora ängen Löten har dikats ut och lagts under plogen. Här utbreder sig nu ett vidsträckt åkerfält. Samma sak har hänt med många mindre ängar i slättbygden. Mindre ängar, främst sådana i mellanbygden, har också dikats ut och blivit till åker, men används mest idag för vallodling. Ängarna i skogsbygden är däremot övergivna och skogsbeväxta. Hade man inte vetat att det förr funnits en äng på en speciell plats skulle det ha varit mycket svårt att förstå saken. Fältbesöken har visat att ängarna i skogsbygden vanligtvis utgjorts av röjda kärrmarker. En lite speciell plats finns utmed vägen över Björstugumon. Där vägen går ner i ett låglänt och fuktigt område växer hassel och andra lövträd (fig. 25). Kontrasten är stor jämfört med tallskogen på den omgivande, blockrika moränmarken. Utängen tillhörde på 1700-talet Väsby och är väl värd att uppmärksammas.

Åkermark har också försvunnit. I synnerhet gäller det för skogsbygden där skogen nästan helt tagit över. I norra delen, upp mot Roxmo, har all åkermark försvunnit. Samma sak gäller för hagmarkerna, där det nu växer skog. Bevarad gammal hagmark finns idag nästan uteslutande på några ställen i slättbygden. Vid infarten till Julita gård ligger Tegelhagen (fig. 26) och nedanför Statarbacken ligger en annan gammal hagmark som fortfarande betas (fig. 27). En tredje är Oxhagen och som behandlas mer ingående nedan. Det behöver knappast påpekas att det gamla naturbetet på utmarken är ett minne blott. Idag betar kreaturen i stor utsträckning på gödslade betesvallar (fig. 28).

De en gång så talrika hankärdesgårdarna måste ha gjort ett stort avtryck i landskapsbilden. Idag är de helt försvunna. Kärdesgårdarnas funktion var att hägna ute betesdjur från åker och äng, men stänga in dem i hagar. Det är bara den senare funktionen som finns kvar idag, men hägnaden utgörs då av stängsel. En hankärdesgård finns idag invid Munkstigen, som leder från Julita gård till Julita kyrka (fig. 29).

Fältinventering och detaljinmätning av fossilt odlingslandskap

Under fältinventeringen gjordes inmätningar och dokumentation av närmare 250 objekt (fig. 16). Merparten utgörs av agrarhistoriska lämningar, företrädesvis fossil åkermark. Därutöver påträffades några andra lämningstyper, nämligen färdvägar, förvaringsgropar (stukor), bebyggelselämningar och en fångstgrop. Tre av färdvägarna utgör bevarade sträckor av den gamla landsvägen (fig. 41). En fjärde utgörs av en vägbank som genom en allé av askar leder fram till torplämningen Lundby, belägen mellan Kil och Djupanboda. Det tillhör ovanligheterna att ett torp har haft en så pampig entré. Ytterligare en gammal färdväg löper på västra sidan av Statarbacken och har gått fram till något som ser ut som en raserad lastbrygga nedanför väderkvarnen. Flertalet förvaringsgropar ligger samlade i två olika grupper. Den ena består av 16 gropar och ligger invid den gamla landsvägen strax öster om Nybble fattigstuga (fig. 39). Den andra består av 13 gropar och ligger på en höjdrygg norr om Risinge skola. Därutöver finns enstaka förvaringsgropar i Oxhagen och Djupanboda. Bebyggelselämningarna utgörs av övergivna torp. Trots att dessa inte systematiskt har eftersökts, har ändå flera påträffats. Fångstgropen ligger norr om Risingetorp och är av samma slag som den tidigare kända gropen bakom lusthuset på Julita gård. Därutöver påträffades flera tidigare okända gravar i anslutning till gravfältet i norra delen av Oxhagen och som därmed har utvidgats.

Flertalet agrarhistoriska lämningar ligger på någon av de detaljkarterade miljöerna med fossilt odlingslandskap, nämligen Oxhagen, Kil, Djupanboda och Slänten (Stora och Lilla). Dessa redovisas ingående nedan. Stenmurar av skalmurstyp förekommer i dessa miljöer, men också spritt i landskapet (fig. 42). Det stora inslaget av sprängsten talar för en datering till andra hälften av 1800-talet. Ofta sammanfaller deras sträckning med gärdesgårdar som fanns på 1700-talet. Några ligger i ägo gränser, som den i Oxhagen, men den föregås också av en gärdesgård. Stenmurarna är inte särskilt talrika, men utgör ett påtagligt inslag i landskapsbilden. Att de ofta har samma sträckning som äldre hägnader ger dem ett högt agrarhistoriskt värde.

Särskilt värdefulla miljöer

Med stöd i den agrarhistoriska analysen har fyra miljöer identifierats som särskilt värdefulla. Gemensamt för dem är att de har förhållandevis många bevarade lämningar inom ett välavgränsat landskapsrum. Vidare är tanken att de ska vara representativa för olika epoker i Julitas odlingshistoria, alltifrån järnåldern till 1800-talet.

Oxhagen

Det här är den största och mest komplexa av miljöerna. Till detta kommer att den har ett stort tidsdjup, från järnåldern till sent 1800-tal. Här finns fossil åkermark och gravar från järnåldern. I södra utkanten finns en vikingatida husplatå av ovanligt slag. Här finns också talrika odlingsspår från 1800-talet, som delvis har stört och

skadat de äldre lämningarna, men som också är karakteristiska uttryck för sin egen tid.

Historisk bakgrund

Oxhagen utgörs av en stor åkerholme, belägen mellan Julita gård och Berga. Det är också dessa enheter som förr har delat på åkerholmen. Julita gård ägde större delen, den som sträcker sig söderifrån upp till en stenmur som i öster övertvårar holmen i närmast öst-västlig riktning. På 1735 års karta över Julita gård uppges att Oxhagen har bete för 6 par oxar. Historiskt sett är det bara Julitas andel av åkerholmen som utgör den egentliga Oxhagen, men nu för tiden kallas hela åkerholmen Oxhagen. Stenmuren har samma sträckning som en äldre gärdesgård, utsatt på såväl nämnda karta över Julita gård som storskifteskartan över Berga från 1733 (LSA C35-6:1). På den senare kartan står skrivet: ”Kjällarbo och Berga samfälta gärdesbacke”. Det var med andra ord Kjällarboda och Berga by som gemensamt disponerade betesmarken på norra delen av åkerholmen. Här ligger sedan järnåldern ett tämligen stort gravfält. Det är ovisst vilken by eller gård som har gravlagt sina döda på gravfältet.

Agrarhistoriska lämningar

I norra delen av Oxhagen finns ett tidigare inte uppmärksammat fossilt odlingslandskap, som delvis sammanfaller med gravfältet (fig. 17). Strax söder om gravfältet och nämnda stenmur ligger en vikingatida husplåtå. Arkeologiska undersökningar uppe på krönet har gett ett tämligen rikligt fyndmaterial, inte minst djurben och dateringar till 900-talet. Med tanke på ortnamnet *Julitas* betydelse kan det vara intressant att notera, att både hästben och hästbroddar har framkommit (Skjällberg 2019).

Den fossila åkermarken ligger främst utmed åkerholmens kanter (fig. 17). Dels finns här äldre åkerytor med konkav profil som begränsas av hak eller stensträngar, dels yngre, plana åkerytor som begränsas av diken eller hak. Medan de förra, som har en rundad avslutning, har brukats med årder är de senare ett resultat av plogbruk. Typiska exempel på den äldre typen finns längst i nordöst, där åkerytorna skjuter in som små gipar i moränmarken. Vi får här tänka oss att de små åkrarna en gång i tiden har varit långsträckta och fortsatt ut i det nutida åkerfältet. Liknande åkerytor finns också utmed den västra kanten. En mer välbevarad åker av äldre typ ligger centralt inom det detaljkarterade området. Även denna begränsas av stensträngar och ett hak. Åkerytan är närmast blockformig och uppgår till 25x18 meter.

Ett förtydligande kan här vara på sin plats. Med ”stensträng” avses inte här raserade hägnadsmurar, utan långsträckta upplag av från åkern bortröjda stenar. Stensträngar av den förra typen är ovanliga i Södermanland, större förekomster finns bara på Selaön och Fogdö samt vid den utdikade Kafjärden norr om Eskilstuna (Ericsson & Strucke 2008, s. 65). Inte heller äldre röjningsrösen av s.k. hackrörstyp är något som utmärker Södermanland. Det finns förvisso enstaka röjningsrösen i Oxhagen och på några andra lokaler i Julita, men de förefaller genomgående vara av relativt ungt datum.

Hur gamla kan då dessa odlingsspår vara? Tyvärr är det svårt att ge ett mer exakt svar än järnåldern.

Den yngre typen av fossil åkermark finns med något enstaka undantag i samma kantlägen som den äldre typen. I flera fall har den yngre odlingen återanvänt redan på järnåldern röjd mark. Genomgående handlar det om att odlingen på åkergårderna har expanderat ut mot kanterna, så långt den bara kunnat upp på åkerholmen. Även en långt in i hagmarken belägen åkeryta är ett utslag av denna jordhunger. Att marken plöjts med plog framgår tydligt av de små diken eller slutfårar som begränsar åkerytorna. I flera fall har den yngre odlingen skadat järnåldersgravar. Särskilt stor skada har den gip som österifrån skjuter upp mitt i den del av gravfältet där högarna och stensättningarna ligger som tättast orsakat. Det kan noteras att flertalet gravhögar i anslutning till åkergipen är skadade och har en plundringsskopa.

Flera intressanta saker framgår om man jämför de fossila odlingsspåren med Julitakartan 1869–78 (fig. 18). För det första så finns det några åkerytor av den äldre typen som inte var odlade på 1800-talet, åtminstone inte med plog, vilket bekräftar antagandet om deras höga ålder. För det andra så finns det flera åkerytor av den äldre typen som odlats upp på nytt, men då sällan helt och hållet. För det tredje bekräftas att de dikesavgränsade åkerytorna verkligen är unga och var odlade på 1800-talet. För det fjärde har lantmätaren markerat vad som synes vara en ännu inte överplöjd grav i åkergipen på gravfältet. Vid en georadarundersökning som genomfördes 2015 på Julita gård och i Oxhagen lokaliserades spåren efter tre bortodlade gravar (Karlsson et al. 2016), varav den i mitten förefaller vara identisk med graven som lantmätaren ritade ut.

Ytterligare två saker är värda att notera. Den första är att några av stentipparna, som mest består av sprängsten, ligger på odlad mark, varför de måste vara yngre än kartan. Avlägsnandet av stenblock i åkermarken hade på 1870-talet ännu inte kommit igång, åtminstone inte någon större omfattning, något som hänger samman med att dynamiten ännu inte var i allmänt bruk.

Den andra är nog så intressant. I västra kanten av åkerholmen, nära ägoegränsen, finns en åkeryta av äldre typ med ett röjningsröse. Detta kan tyckas motsägelsefullt. Röset består emellertid av små stenar, endast ca 0,10–0,15 meter stora. Det är typiskt för odling av potatis och rotfrukter att man plockar bort så pass små stenar. Odlingsrösen av samma typ finns också i Djupanboda (fig. 33). Troligen är det lantarbetare eller annat småfolk som till husbehov har tagit upp ett potatisland i järnåldersåker. Förvisso utgör dessa sena lämningar i lagens mening inte fornlämningar, men de små odlingsrösen efter de obesuttnas småskaliga potatis- och rotfruktsodling är likafullt ett pedagogiskt avläsbart spår som berättar om sociala strukturer ur ett samhällshistoriskt perspektiv, och därför värda att bevara.

Slutligen ska gravfältet kort beröras. Genom fältinventeringen har gravfältet utvidgats. Flera tidigare okända gravar har konstaterats både öster och väster om den äldre begränsningen. Sammanlagt finns nu närmare 40 kända anläggningar, jämfört med de 25 tidigare registrerade. Gravarna utgörs av högar, som är vanligast, och övertorvade stensättningar (fig. 30). Detta är för den yngre järnåldern typiska gravtyper. Att de som bodde i långhuset på platån har begravt sina döda på gravfältet är ställt utom allt rimligt tvivel. Det finns emellertid ett litet inslag av gravtyper som är utmärkande för den

äldre järnåldern, såsom runda stensättningar med kal stenfyllning och en kvadratisk stensättning. Inslag av dessa äldre gravtyper finns också på de andra gravfälten i bygden, och som i likhet med det i Oxhagen i övrigt domineras av högar och runda övertorvade stensättningar. Detta öppnar upp för intressanta bebyggelsehistoriska diskussioner. Att det finns äldre järnåldersgravar på gravfältet i Oxhagen öppnar likaså upp för att de fossila åkrarna av äldre typ skulle kunna vara lika gamla.

Värdebärare

- Stort tidsdjup (järnålder till sent 1800-tal).
- Komplex och sammansatt miljö med olika slags lämningar.
- Olika typer av fossila åkrar från skilda tider.
- Vikingatida gravfält med anslutande husplatå från samma tid.
- Lämningar efter obesuttnas husbehovsodling.
- Vålhävdad betesmark där lämningarna syns tydligt.

Kil

Det här är ett exempel på en gammal bebyggelse med rötter i medeltiden som föll offer för det sena 1800-talets rationaliseringar och stordrift. Samma öde delas med Ovankil och Skenala. Samtliga avhystes och lades under plogen. Fältinventeringen har dock visat att intressanta fragment återstår av den annars uttraderade byn Kil.

Historisk bakgrund

Kil omtalas första gången 1535. I mitten av 1500-talet redovisas två hemman, som 1556 ligger öde (DMS 2:5, s. 169). Från 1691 finns en geometrisk avmätning över byn (LSA C8:9). Denna redovisar två hemman och två åkergården om sammanlagt drygt 35 tunnland. Mellan åkergårderna ligger en hemäng, som ger drygt 77 lass hö. Från 1733 föreligger en storskifteskarta (LSA C35-64:1). I kartans beskrivning meddelas att Kil består av två hela hemman eller mantal, bägge till stångfall lika stora. Det ena är Norrgården som brukas av två åbor. Det andra är södra gården som likaså bebos av två åbor. Det fanns alltså fyra brukningsenheter i byn. Vidare får vi veta att Kil har tegskifte med flera andra byar i Storängen och att åborna förbehöll sig rätten att som hittills varit nyttja hemängen samfällt inom byn. Vad skogen beträffar uppges att Kil också har den samfälld, men då med andra byar i socknen, varför det ifrån urminnes tider inte har existerat någon rågång kring utmarken. Däremot fanns kring odalägorna, som uppges ha en obestridlig hävd, till större delen gärdesgårdar, som har varit den säkraste skillnaden.

Kil var med andra ord en gammal by med jordvärdering i mantal. Det fanns ett stångfall, dvs. byamål, som låg till grund för ett tegskifte, något som Julita gård saknade. Regelbundna tegindelningar kan anas i de båda gårdernas dikessystem (fig. 19).

Agrarhistoriska lämningar

Förvisso är gårdarna i Kil överplöjda sedan slutet av 1800-talet, då byn lades i direkt drift under huvudgården, men i en hagmark strax intill finns två jordkällare och fossil åkermark (fig. 20). Den senare har tillkommit under skilda tider. Medan vissa åkerytor kan vara från medeltiden (eller möjligen ännu äldre) har andra brukats under 1800-

talet, vilket framgår av dikesavgränsningar och kartan över Julita gårds ägor från 1869–78. På en flack bergshöjd i norr ligger två stensättningar, som troligen är från äldre järnålder. Gravarna markerar nordgränsen för den förhistoriska bygden i Julita. Här finns också stenvägar och ett tidigare inte uppmärksammat bestånd av humle (fig. 31). Stenvägar är från 1800-talet, men sammanfaller med gårdsgårdar som existerade senast på 1700-talet. Vägar har i söder formen av en tratt genom vars mynning en liten väg har lett mellan beteshagen och bytomten. Genom att driva boskapen mot trattens öppning och sedan vidare genom mynningen har djuren på ett smidigt sätt kommit in i byn och sedan till rätt fähus. Åldern på humlen är däremot okänd.

Värdebärare

- Stort tidsdjup (järnålder–1800-tal).
- Inkörspport och ögonöppnare till en försvunnen by.
- Stenvägar som avlöser hägnader av trä.
- Biologiskt kulturarv (humlen).
- Betesmark som hålls öppen.

Djupanboda

Djupanboda är en väl sammanhållen och välbevarad gårdsmiljö, och som sådan en god representant för hur en arrendegård under Julita herrgård kunde se ut. Strax söder om gården finns ett fossilt odlingslandskap med terrasserad åkermark.

Historisk bakgrund

Byggnaderna i Djupanboda härrör till största delen från 1700-talet (Ehlton 2019c). Det är ovisst när gården tillkom, men den är utsatt på sockenkartan över Julita från 1677 (LSA C13:40). En karta från 1689 redovisar ett frälsehemman, förmedlat till ett halvt, som har två åkergården med en sammanlagd areal av drygt 8 tunnland (fig. 43). På en sidlänt utäng (belägen mellan Kilstugan och Högtorp) bärgades 14 ½ lass hö (LSA C8:1). Djupanboda hade också ängslotter i Storängen, där gården tog drygt 4 lass hö (LSA C35-36:1).

Agrarhistoriska lämningar

I höjd med den timrade och obestrukna ladugården skjuter en höglänt moränudde ut mot söder i åkermarken. Höjdryggen utgörs idag av hagmark som betas av får (fig. 32). Odlingsspår vittnar emellertid om att markanvändningen förr var annorlunda och mer intensiv. Utmed båda långsidorna finns nämligen terrasserad åkermark (fig. 21). Utmed östra sidan finns inte mindre än tre etage med åkerterrasser. Enligt 1689 års karta bedrevs inget åkerbruk på moränhöjden med undantag för en mindre del längst i sydväst, som ingick i gårdens östra åkergräde. På 1870-talet hade emellertid odlingen expanderat ända upp på krönet av höjdryggen. På kartan över Julita gårds ägor 1869–78 går det att igenkänna flera av de detaljkarterade odlingsytorna. Det finns emellertid fossila åkerfält som inte redovisas på nämnda karta. Denna observation jämföras med det faktum att det inte är troligt att 1800-talets plogbruk har gett upphov till åkerterrasserna, utan endast plöjt de delar av höjdryggen som var lättåtkomliga och sedan tidigare röjda, talar för att det fossila odlingslandskapet med dess terrassåkrar är

äldre än 1689. Observationen väcker flera frågor. Skulle det kunna vara så att Djupanboda existerade redan på medeltiden? Kan Djupanboda vara identisk med en av de tre gårdar som redovisas i Högbrunn på 1500-talet (DMS 2:5, s. 169)? Här krävs förnyade arkivstudier.

Det finns också yngre inslag i Djupanboda. Ett sådant är den förvaringsgrop (stuka) som är nedgrävd söder om de fossila odlingsspåren, nära moränuddens sydspets. Stentipparna med sprängsten är också sent tillkomna. När kartan från 1869–1878 upprättades fanns de ännu inte. Däremot redovisas en byggnad, där det finns en bevarad husgrund, och ytterligare en byggnad, som har legat under den stora stentippen strax intill och som för övrigt delvis överlagrar den synliga husgrunden. Förhållandet visar att stentipparna är yngre än nämnda karta och följaktligen att sprängningen av stora stenblock på åkerfälten ägde rum först därefter, dvs. under stordriftens rationaliseringar i slutet av 1800-talet, då för övrigt arrendebönderna på Djupanboda avhystes och markerna lades under Berga utgård.

På Djupanboda bodde då lantarbetare och statare. Intressant nog har också dessa lämnat odlingsspår efter sig. På den stora stentippen i väster finns ett röjningsröse bestående av förhållandevis små stenar i storleksordningen 0,10–0,15 meter. Det är typiskt för odling av potatis och rotfrukter att man plockar bort så pass små stenar. Intill röset finns en liten gip som varit odlad. Norr om gården, i betesmarken, finns ytterligare ett röjningsröse av samma slag. Till skillnad från det förra uppvisar marken runt detta röse inga tydliga odlingsspår, varför det troligen rör sig om en tillfällig potatisodling (fig. 33).

Värdebärare

- Sammanhållen miljö med äldre gårdsbebyggelse och öppen hagmark med fossil åker.
- Tydligt exempel på terrasserad åkermark.
- Lämningar av de obesuttnas husbehovsodling.
- Storslagen utsikt mot den centrala odlingsbygden.

Stora och Lilla Slänten

Slänten är en miljö med två välbevarade torplämningar i mellanbygden. Husgrunderna ligger naturskönt i en hagmark och är mestadels lätta att observera, även för ett otränat öga. Slänten är en bra exponent för 1700-talets torpexpansion och framväxten av det s.k. torpbältet i mellanbygden. Här finns också stora askar, gamla fruktträd och odlingslämningar av skilda slag. Frukt- och lövträden vid Stora Slänten är miljöskapande och förstärker, tillsammans med husgrunderna, upplevelsen av platsens historia.

Historisk bakgrund

Stora och Lilla Slänten tillkom under första hälften av 1700-talet och övergavs slutgiltigt på 1940-talet. Lilla slänten kallades ursprungligen Skvättinge (*Sqvättinge* 1779). Bebyggelsenamnets förled syftar antagligen på blöta och fuktiga marker, högst troligen den lågt liggande åkermarken mellan Stora och Lilla Slänten. Åkermarken används idag till bete, men flera diken vittnar om att den förr brukats som åker och att dräneringsbehovet varit stort. Ännu idag är marken

sank och fuktig (fig. 35). *Skvättinge* betyder ungefär 'bosättningen vid ängen Skvättan' och dom som bodde där har nog kallats skvättingar.

Torpen gick samman i en brukningsenhet mot slutet av 1870-talet och kallas därefter bara Slänten. Den sista brukarfamiljen flyttade till Tallmon 1941. Inte långt därefter revs ladugården, medan stugan stod kvar till slutet av 1940-talet (Thegle 2016, s. 28f).

Agrarhistoriska lämningar

Stora och Lilla Slänten ligger på varsin moränhöjd i öppen betesmark. Det som återstår är husgrunder och odlingsspår (fig. 22). Husgrunder finns efter boningshus, ladugårdar, bodar och källare. På stora slänten finns lämningar av två ladugårdar, där den större har avlöst den mindre. Här finns flera stora askar och äldre fruktträd, särskilt vid Stora Slänten. Frukt- och lövträden är miljöskapande och förstärker, tillsammans med husgrunderna, upplevelsen av platsens historia.

En gräsklädd brukningsväg leder genom en betesmark på Hedängs ägor upp till Stora Slänten. Utmed vägen växer rikligt med ängsvädd, som blommar rikligt på sensommaren (fig. 34). Slänten har ingått i ett vårdprogram – Markernas mångfald – i slutet av 1990-talet. En vägskylt står kvar vid infarten till Hedäng, där man ska ta av för att komma till Slänten.

Vid Lilla Slänten finns en fossil åker som vittnar om stor odlarmöda. Upp mot skogskanten ligger en L-formad åker, på ena sidan begränsad av ett hak, på den andra av ett dike (fig. 22). Diket, som har grävts för att dränera den lilla åkern, fortsätter söderut, nedför den steniga slänten, ner mot den lågt liggande åkermarken. Det måste ha varit mycket arbetsamt att anlägga denna åker och gräva diket som slingrar sig fram mellan stenar och block, allt för att vinna lite ny åkermark. Åkern finns med på kartan över Julita gårds ägor 1869–78. En åker av samma slag, dvs. med ett dike i kanten och ett långt avvattningsdike finns norr om torpet Gränsen (fig. 16). Den här åkern ligger lågt i terrängen, i en gammal kärrmark. Möjligen var den äng innan marken odlades upp. Även denna åker finns med på kartan från 1869–78.

Värdebärare

- Välbevarade torplämningar i öppet beteslandskap.
- Bra exponent för 1700-talets torpexpansion.
- Husgrunder med flera slags funktioner.
- Fossil åker av speciellt slag som vittnar om stor odlarmöda.
- Äldre fruktträd som finns kvar från tiden då torpen var i bruk.

Referenser

Litteratur och tryckta källor

- DMS 2:5. Det medeltida Sverige. Södermanland. Oppunda härad. Red. K. Janzon 2016. Riksarkivet. Stockholm.
- Edenheim, R. & Lidén, H. 1978. Julita kloster. KVHAA. Stockholm.
- Ehlton, F. 2019a. Gryt. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Ehlton, F. 2019b. Nackhäll. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Ehlton, F. 2019c. Djupanboda. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Ericsson, A. & Strucke, U. 2008. Att hägna med stenmurar. En studie av stensträngsbygder i Mälardalskapen. I: Olausson, M. (red.). *Hem till Jarlabanke*. Lund.
- Haggrén, G. & Olsson, G. 2019. Ruinens räkenskaper. Nedläggningen av Julita kloster. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Ingras, M. 2019. Spåren av en tradition. Julita klostres byggnadshistoria. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Jakobsson, H. 2019. Gods i förvandling. Julita från kungsgård till sätesgård. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Karlsson, P., Biwall, A. & Trinks, I. 2016. Julita gård och Oxhagen. Georadarundersökning. Statens historiska museer, Arkeologerna, rapport 2016:74.
- Lange, U. 2019. "Det gamla jordbrukssystemet" Gårdar och torp på Julita fram till 1870-talet. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Lange, U. & Ulväng, G. (red.) 2019. *Julita gård: människor och landskap under tusen år*. Nordiska museet. Stockholm.
- Lovén, C. 2017. *Vårfruberga kloster, 1200-talsjordeboken och godspolitiken*. Riksarkivet. Stockholm.
- Lovén, C. 2019. Nio brev berättar. Julita klostres tillkomst. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Olsson, G. 2019. Mot det moderna? Julita gård från storgods till smörfabrik. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- Prytz, C. 2006. Utmarkens nytta: en skogs historia. Sörmlandsbygden 2006, s. 126–138.
- Skyllberg, E. 2019. Förhistorien. Julita från stenålder till vikingatid. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).
- SDHK. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek: <https://sok.riksarkivet.se/sdhk>.
- SOL. Svenskt ortnamnslexikon. Red. M. Wahlberg 2003. Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). Uppsala.
- Stensland, P. 1945. *Julita klostres godspolitik*. Stockholm.
- Thegle, L. 2016. *100 försvunna ställen i Julita*. Minnesbok över bosättningar som försvann mellan 1790 och 1950 och människorna som bodde där. Från Julitabygden nr 8. Skriftserie utgiven av Julita hembygdsförening.
- Ulväng, G. & Prytz, C. 2019. Den oundgängliga jorden. Arv och ägande på Julita under familjen Palbitzki. I: Lange, U. & Ulväng, G. (red.).

Historiska kartor

LSA. Lantmäteristyrelsens arkiv

Akt C2:404. Lilla Daviken. Geometrisk avmätning 1634. Olof Tresk.

Akt C8:1. Djupanboda. Geometrisk avmätning 1689. Peter Svensson Utter.

Akt C8:5. Ovankil. Geometrisk avmätning 1689. Peter Svensson Utter.

- Akt C8:9. Kil. Geometrisk avmätning 1691. Peter Svensson Utter.
- Akt C13:40. Julita socken. Geometrisk avmätning 1677. Anders Andersson.
Geographisch affriitningh öffwer Juuleta sochn. Består aff ett pastorat inom sin rätta sochnegränds, till wattn och landh, medh kyrkior, adelige sätterier, bondehemman, strömmar, quarnar, skough och fiskevatten och andra werck etc. Förfärdigat anno 1677 aff Anders Andersson.
- Akt C35-1:1. Julita och Österåkers socknar. Småskalig översiktskarta. Odaterad och osignerad.
- Akt C35-6:1. Berga. Storskifte 1773. Gotthard Wahlström.
- Akt C35-14:1. Bäck. Geometrisk avmätning 1707. Abraham Larsson Hesselgren.
- Akt C35-36:1. Storängen. Geometrisk avmätning 1713. Erik Nilsson Agner.
- Akt C35-62:1. Julita kungsgård. Geometrisk avmätning 1735. Mårten Johan Rivell.
- Akt C35-62:4. Julita gård. Västra marken 1781–82. Hans Graf.
Charta öfver den så kallade Wästra Marken med the thera belägne hemman och torp lydande under Julita Gård, uti Julita sochn, Oppunda härad och Södermanland. Upprättad åren 1781 och 1782 af Hans Graf.
- Akt C35-62:5. Storskifte på skogen Brännan, avmätt 1779, verkställd 1797. Gotthard Wahlström och Erik Åhrberg.
Charta öfver skogen Brännan kallad. Belägen uti Södermanland, Oppunda härad och Julita sockn. Författad år 1779 af framledne ordinarie landtmätaren Goth: Wahlström, men utmarken i storskifte delad år 1797 af Eric Åhrberg.
- Akt C35-64:1. Kil. Storskifte 1773. Gotthard Wahlström och Erik Åhrberg.
- Akt C35-90:1. Nybble. Storskifte 1775. Gotthard Wahlström.

LMA. Lantmäterimyndigheternas arkiv

- Akt 04-JUL-45. Julita gård. Västra marken (koncept) 1781–82. Hans Graf.
- Akt 04-JUL-48. Julita gård. Storskifte på skogen Brännan (koncept), avmätt 1779. Gotthard Wahlström.
- Akt 04-JUL-89. Julita gård. Ägomätning 1869–1878.
Ekonomisk afmätning över alla egorna å Julita säteri med underlydande hemman uti Julita socken, Oppunda härad och Södermanlands län. Upprättad åren 1869–78 af N. F. Liedbeck, H. O. Moell och Raquel Essén.

JGA. Julita gårdsarkiv

Karta över Julita gård upprättad 1869–1878 av N. F. Liedbeck, H. O. Moell och Raquel Essén.

Samtliga kartor i LSA och LMA finns tillgängliga på Lantmäteriets hemsida: <https://arkivsok.lantmateriet.se/arkivsok/search.html>

Administrativa uppgifter

SHM dnr: 515-00020-2020.

SHM projektnr: 750614397.

Intrasisprojekt: A2020_014.

Fältarbete: juli–augusti 2020.

Projektgrupp: Alf Ericsson och Fredrik Ehlton.

Undersökningsområde: 2070 hektar.

Koordinatsystem: Sweref 99 TM.

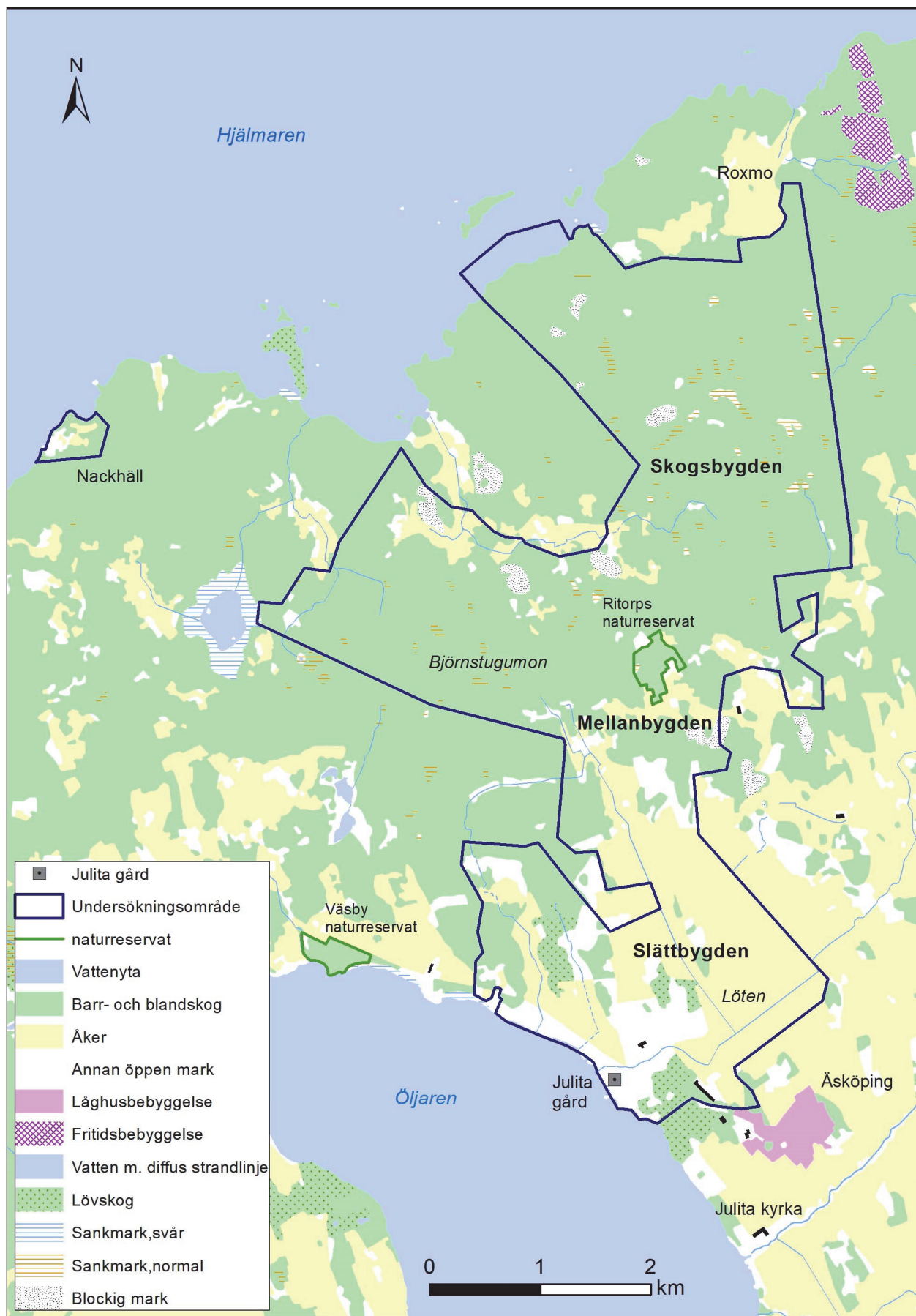
Höjdsystem: RH 2000.

Dokumentationshandlingar: lagras tillsammans med
Intrasisdatabasen.

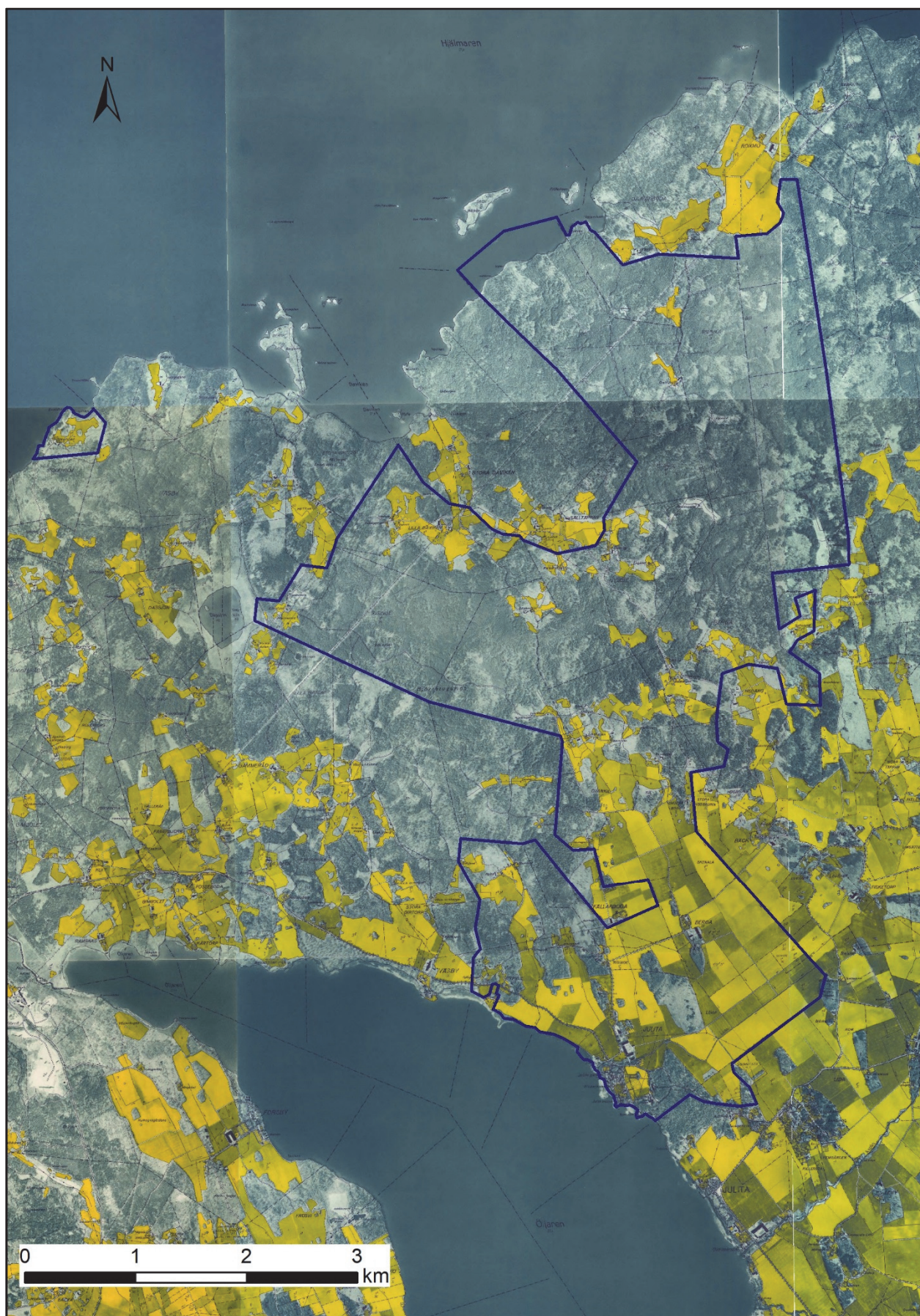
Fynd: Inga fynd togs tillvara.

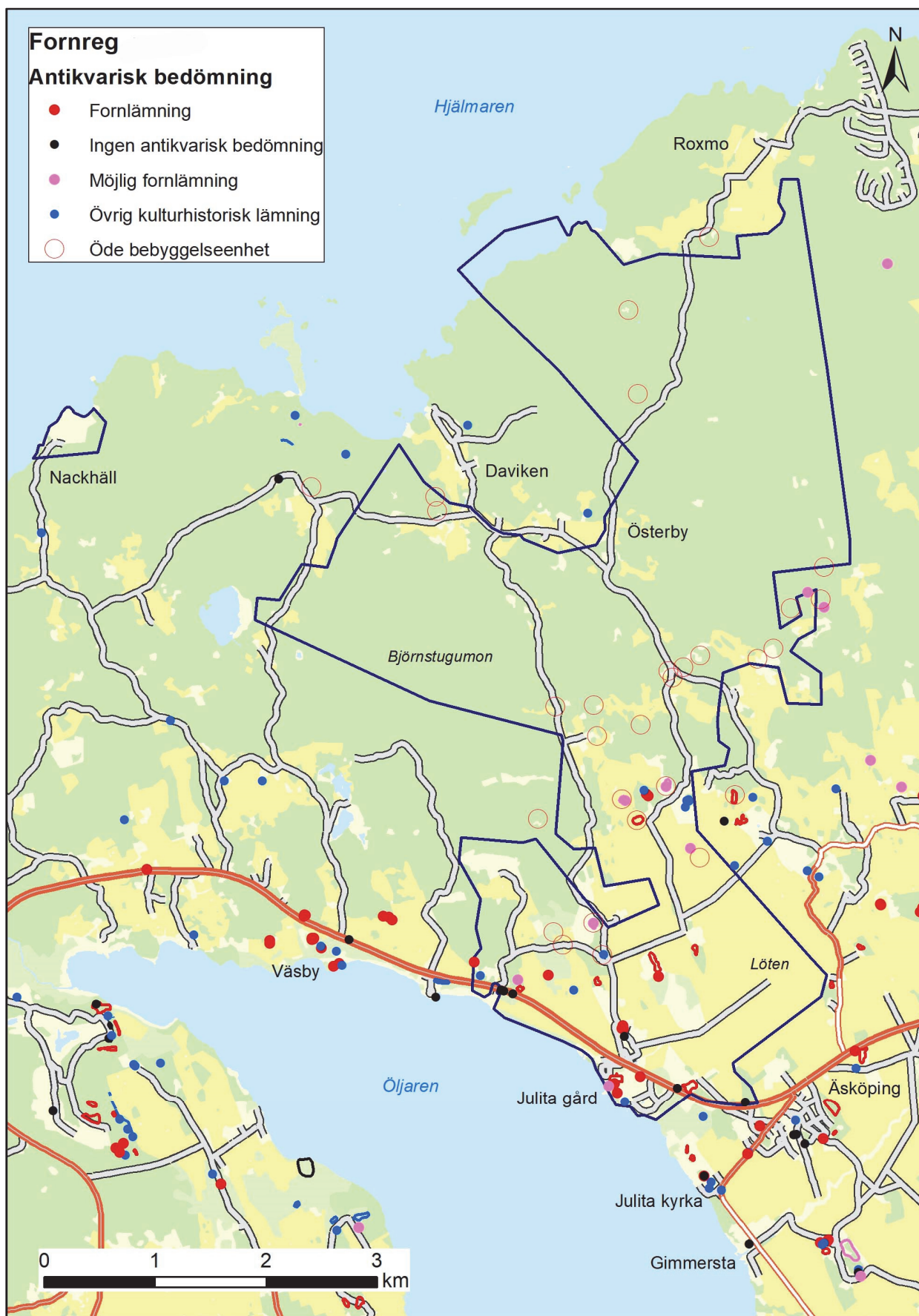
Figur 1. Analysområdet markerat på utsnitt ur GSD-Terrängkartan, skala 1:50 000, och Sverigekartan. Kalklinbanan Forsby-Köping revs 2013–2014. Pelare kvarstår vid Hjälmaresund.

Figur 2. Nutida markanvändning enligt GSD-Terrängkartan med analysområdet markerat. Skala 1:50 000.

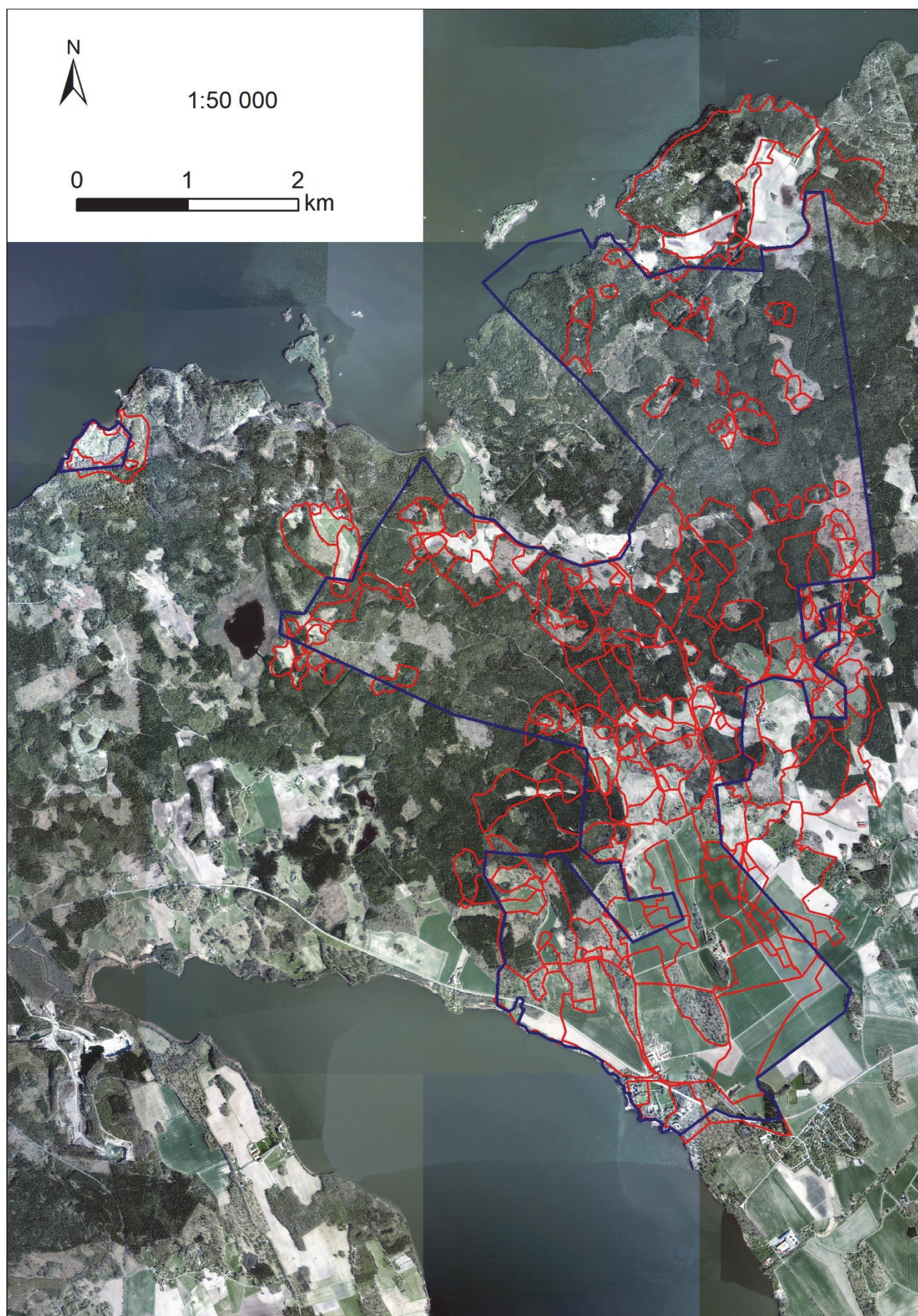
Figur 3. Analysområdet markerat på den ekonomiska kartan 1955. Skala 1:50 000.

Figur 5. Analysområdet och lämningar registrerade i KMR. Cirklarna markerar varaktigt övergiven bebyggelse. För närvarande finns ca 20 registrerade bebyggelse lämningar. Till detta kommer ytterligare vid inventeringen påträffade fornlämningar. Skala 1:50 000.

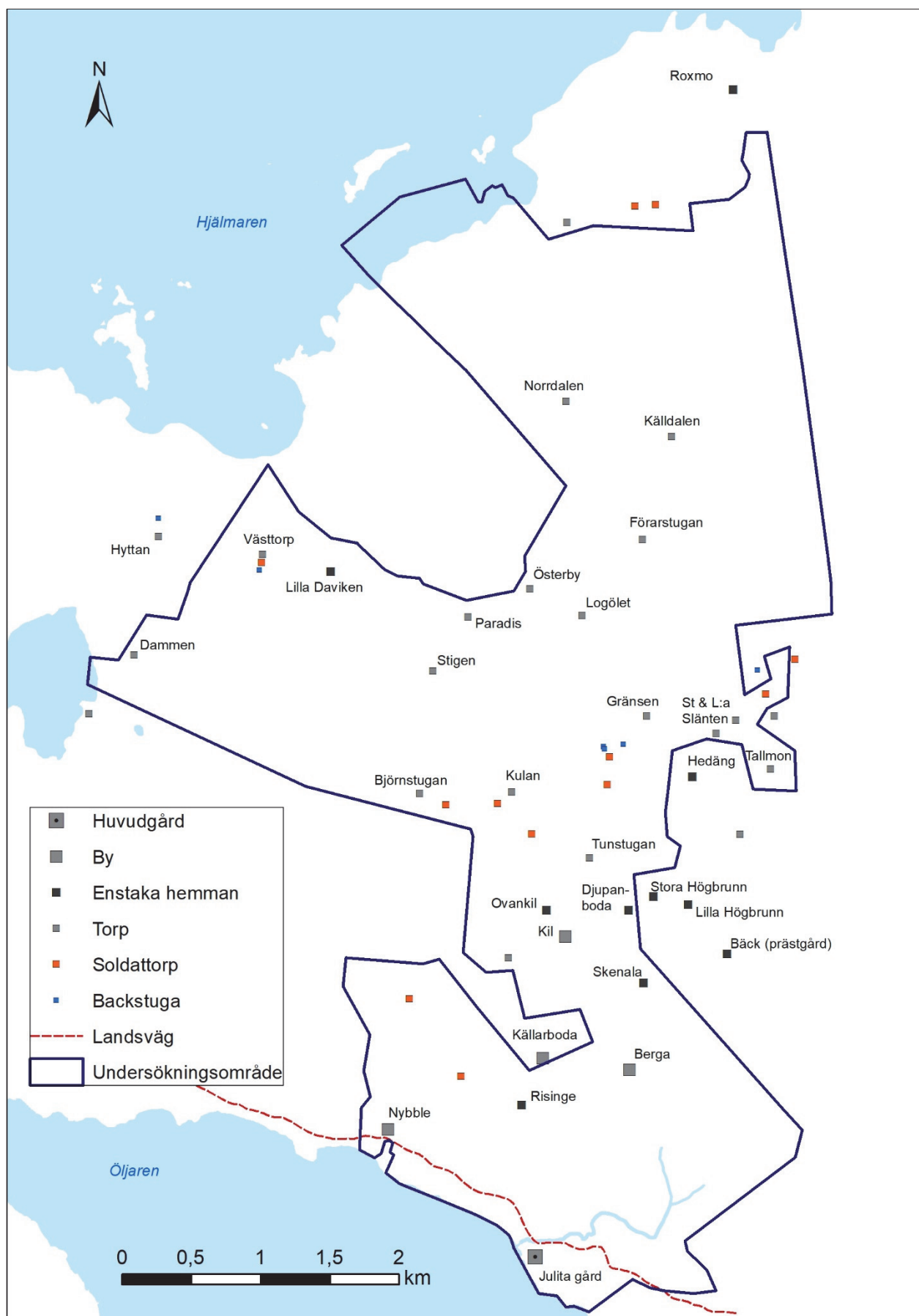
Figur 6. Fredrik Ehlton granskar kartan över Julita gård från 1869–78. Foto: Alf Ericsson.

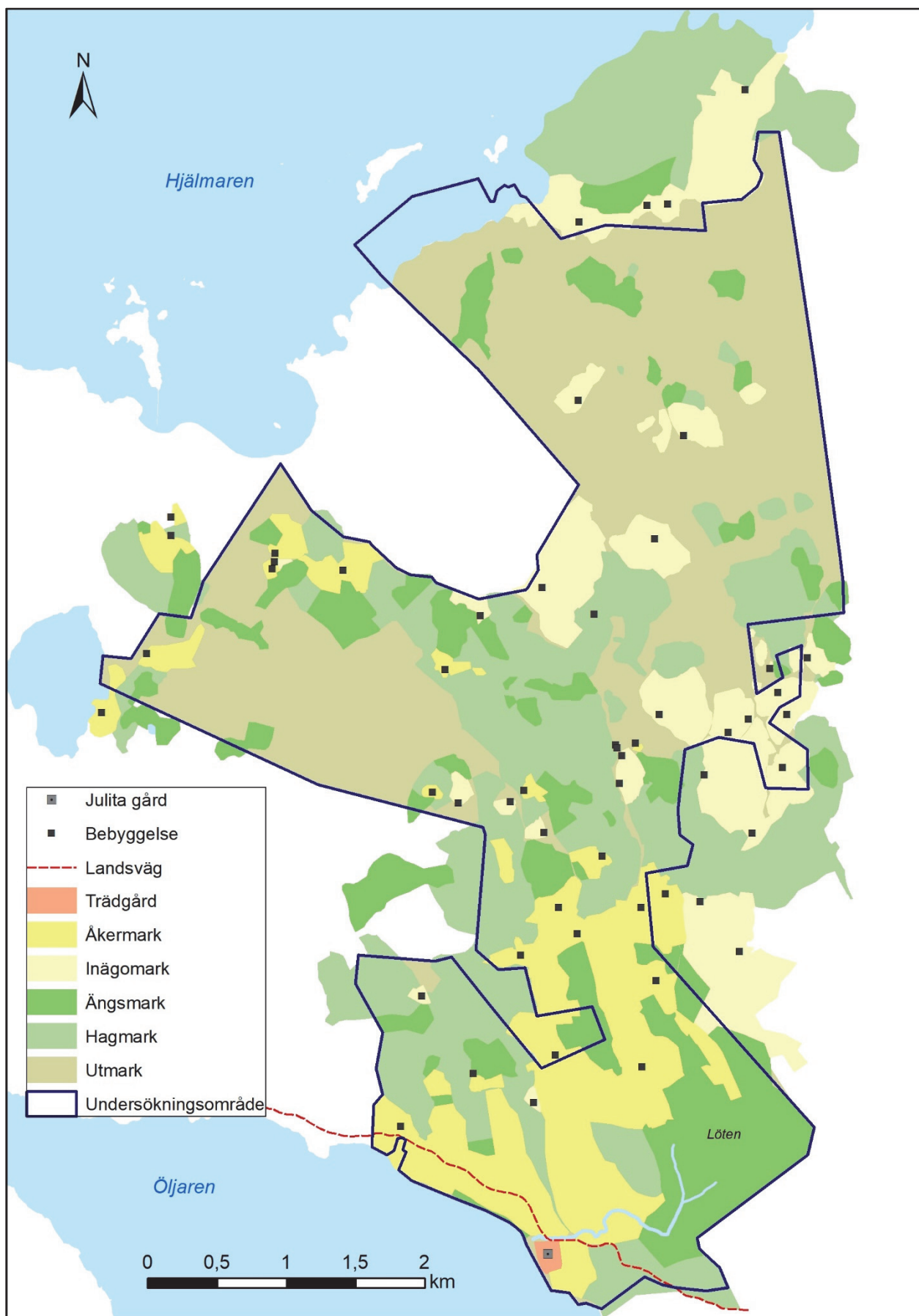
Figur 7. Undersökningsområdet (lila) och 1700-talets markindelningar (rött) mot bakgrund av ett nutida flygfoto. Skala: 1:50 000.

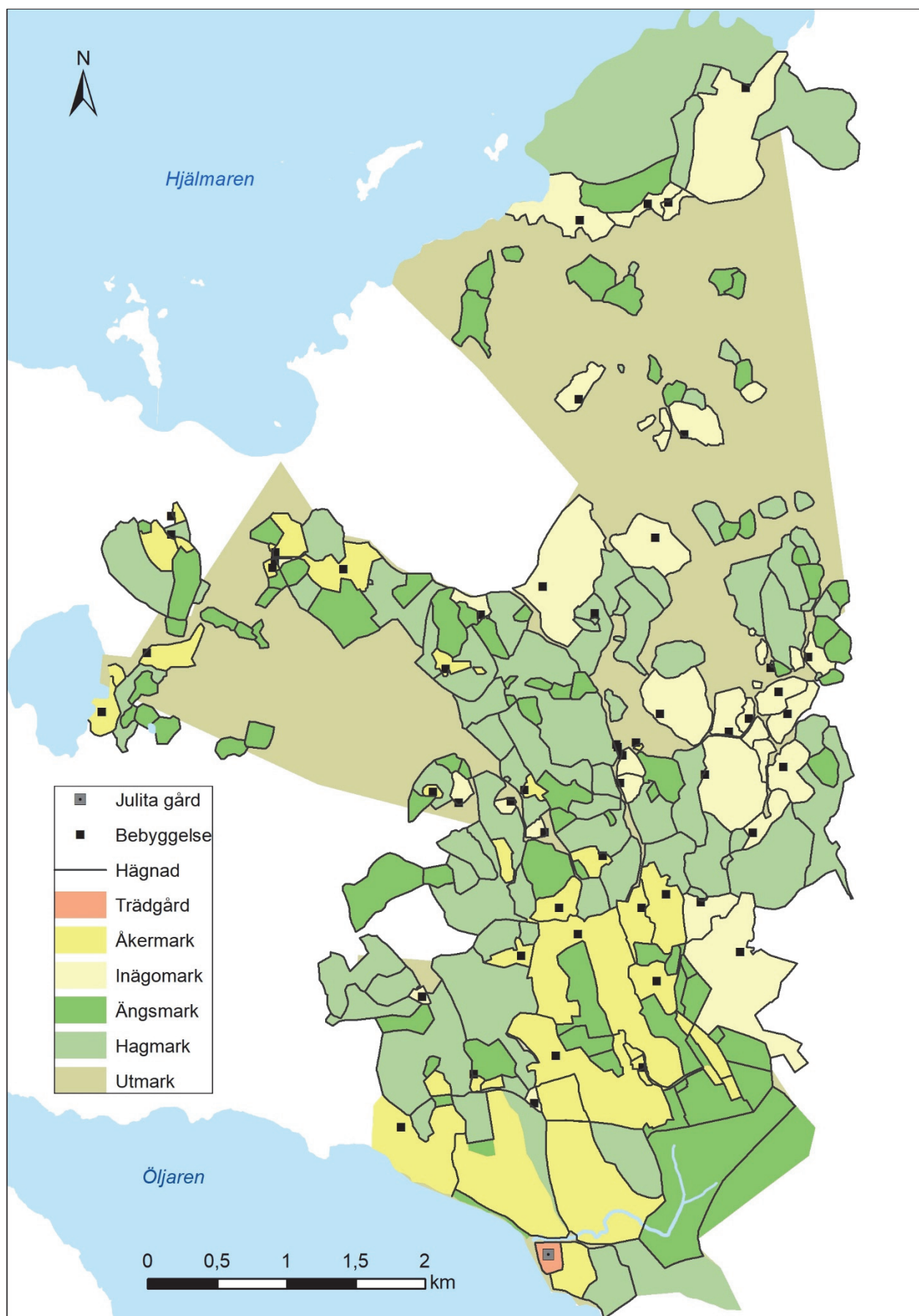
Figur 8. Utsnitt ur en småskalig avmätning över Julita socken signerad Anders Andersson 1677. Lägg märke till Julita styckebruk i kartbildens nedre högra hörn.

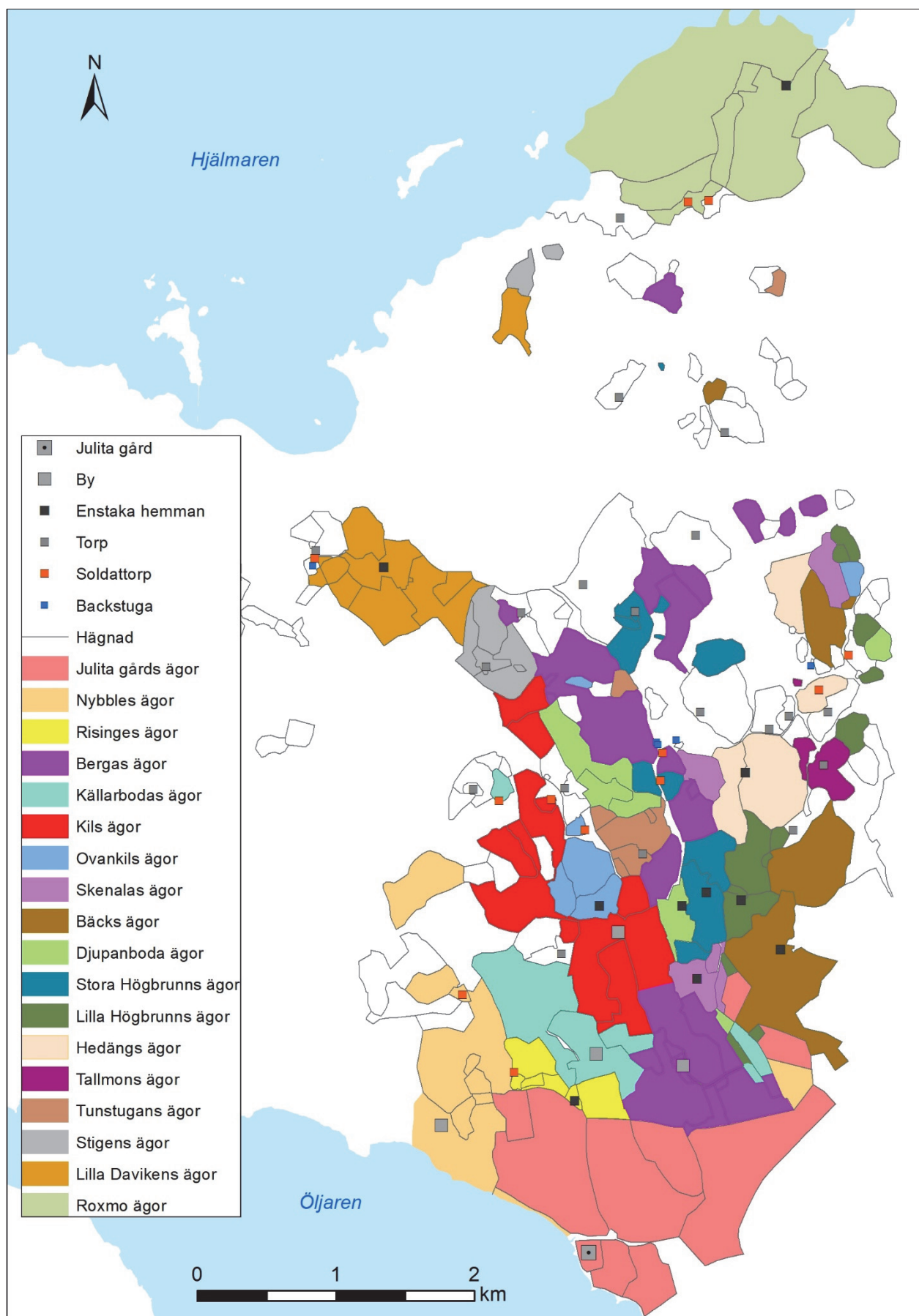
Figur 9. Bebyggelsen ca 1780. Risinge var avhyst sedan tidigare under 1700-talet. Skala 1:40 000.

Figur 10. Markanvändningen ca 1780. Skala 1:40 000.

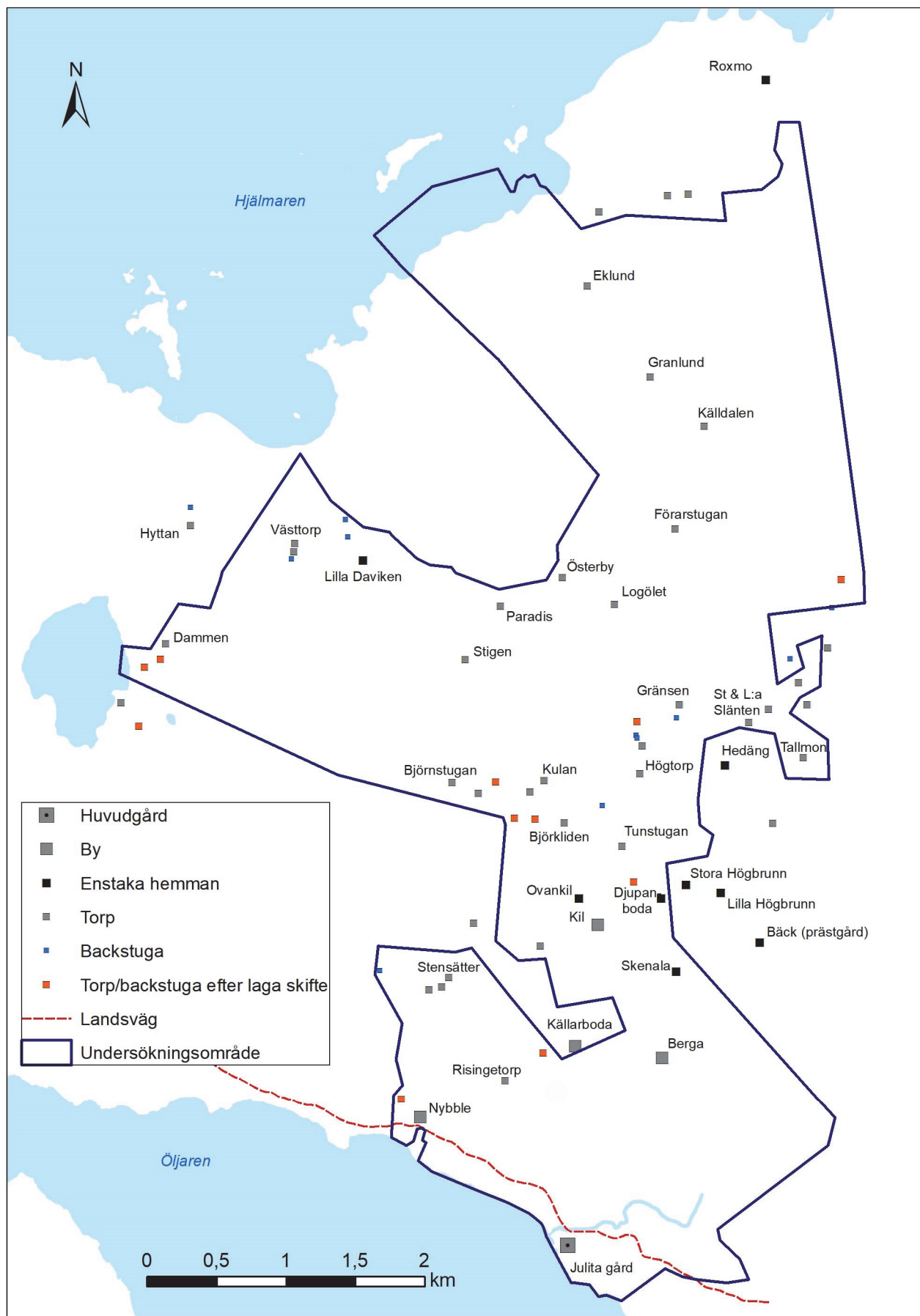
Figur 11. Hägnadssystemet mot bakgrund av 1780-talets markanvändning. Summan av gårdesgårdarna är 175 kilometer. Skala 1:40 000.

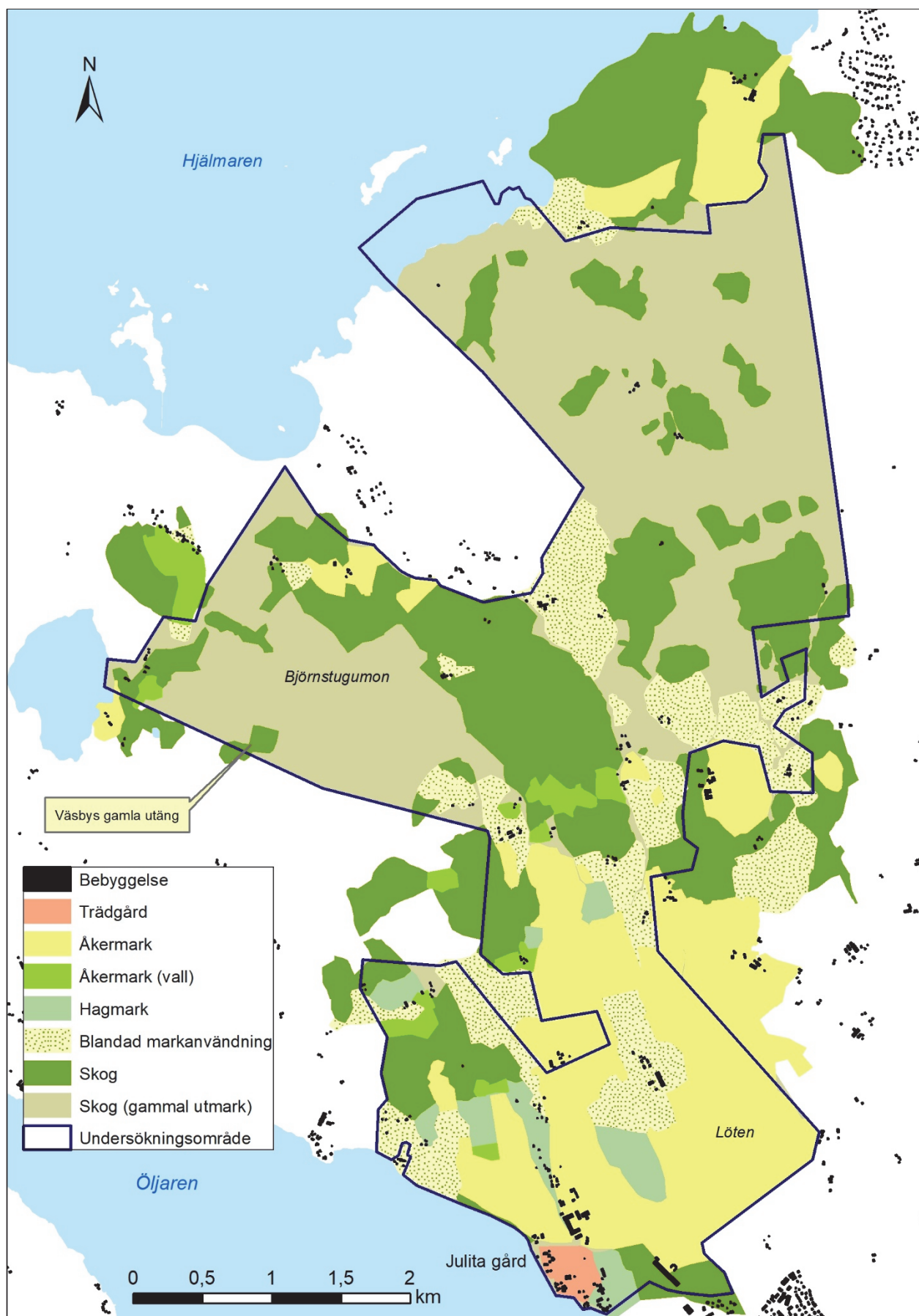
Figur 12. Rådigheten över mark på 1780-talet. Skala 1:40 000.

Figur 13. Analysområdet markerat på kartan över Julita gårds ägor från 1869–78. Skala 1:40 000.
Foto: Peter Segemark, Nordiska museet.

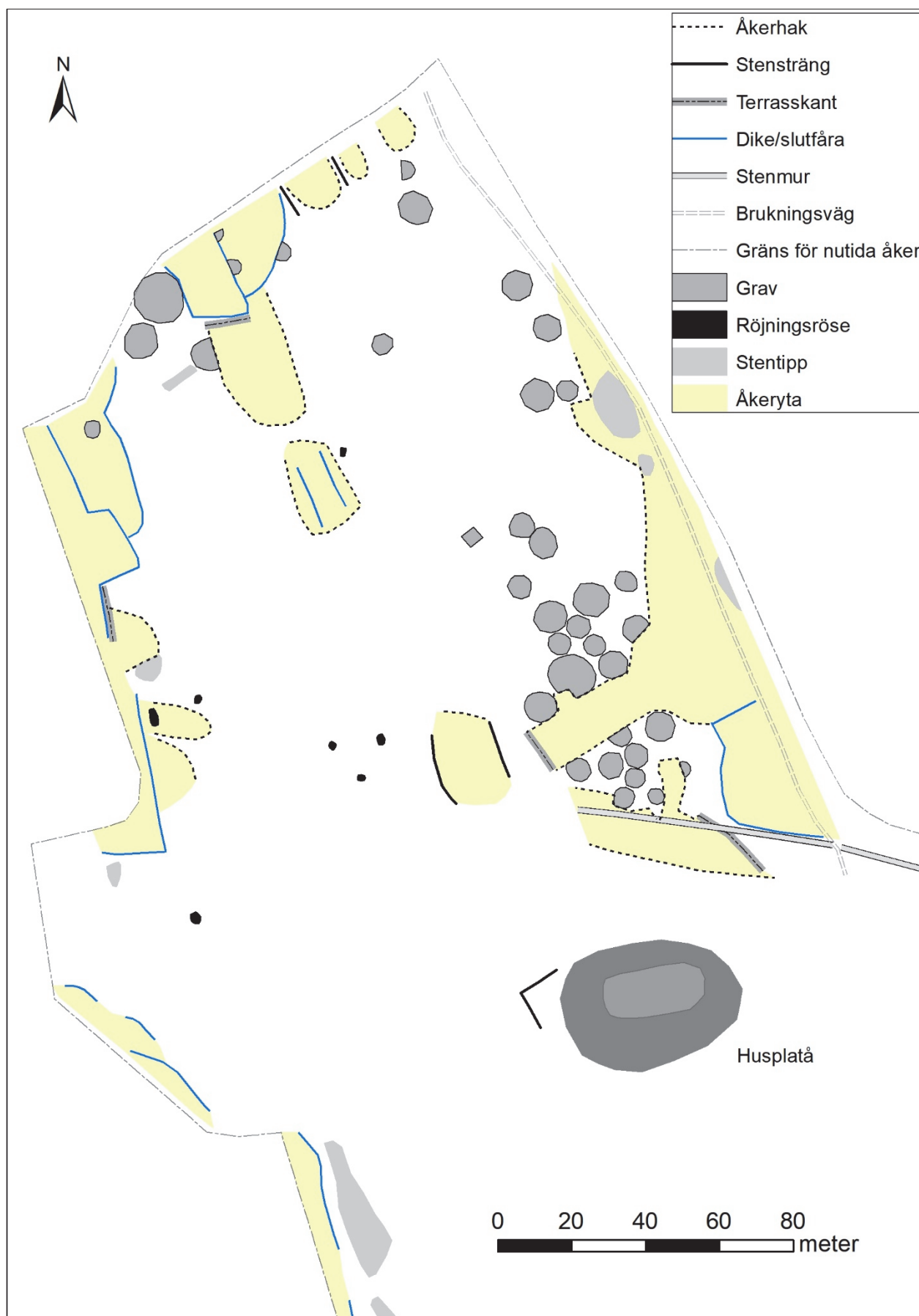
Figur 14. Bebyggelsen ca 1870. Skala 1:40 000.

Figur 15. Nutida markanvändning mot bakgrund av 1700-talets markindelningar. Skala 1:40 000.

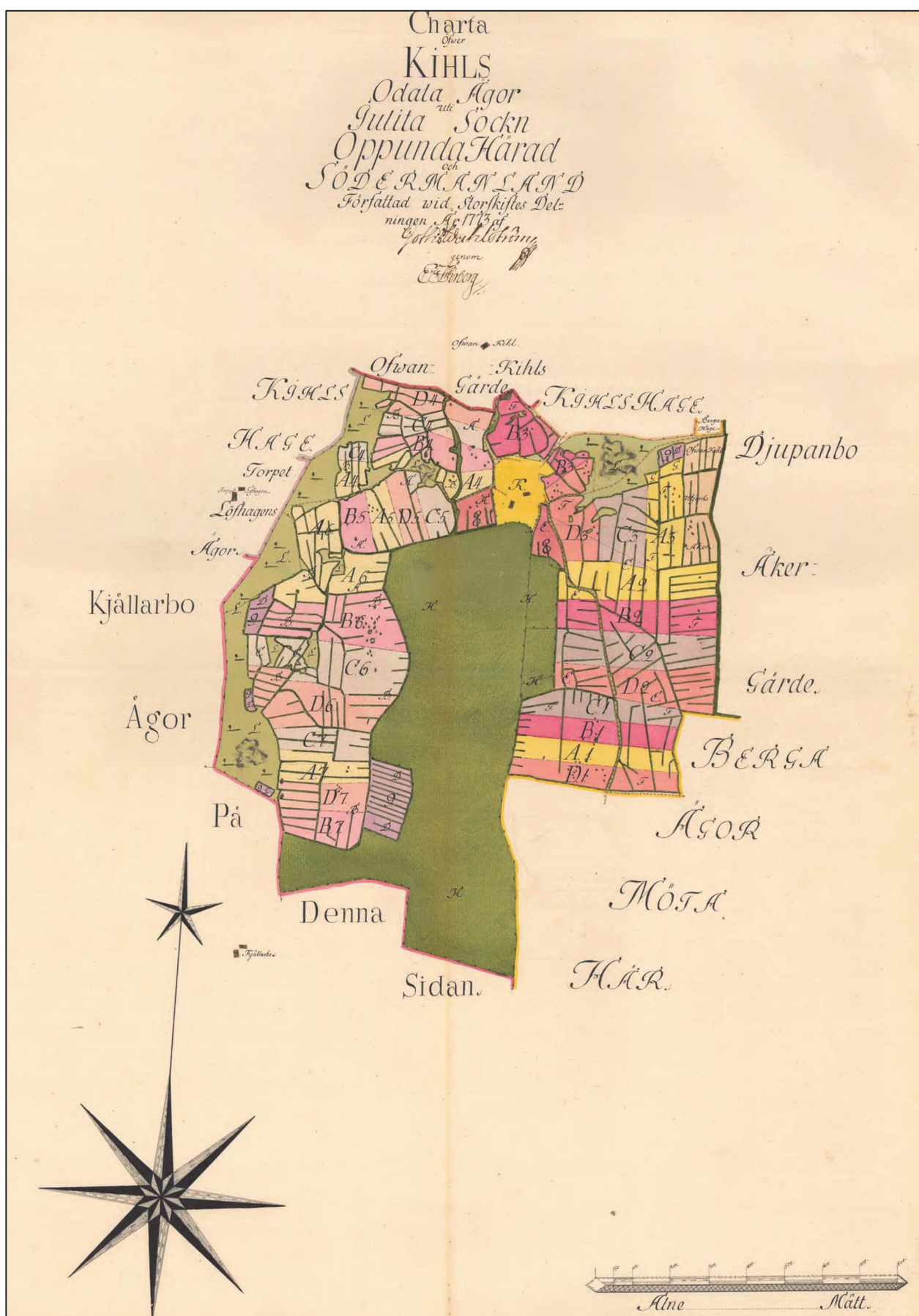
Figur 16. Under fältinventeringen inmätta lämningar. Oxhagen, Kil, Djuparboda och Slänten har detaljkarterats. Skala 1:40 000.

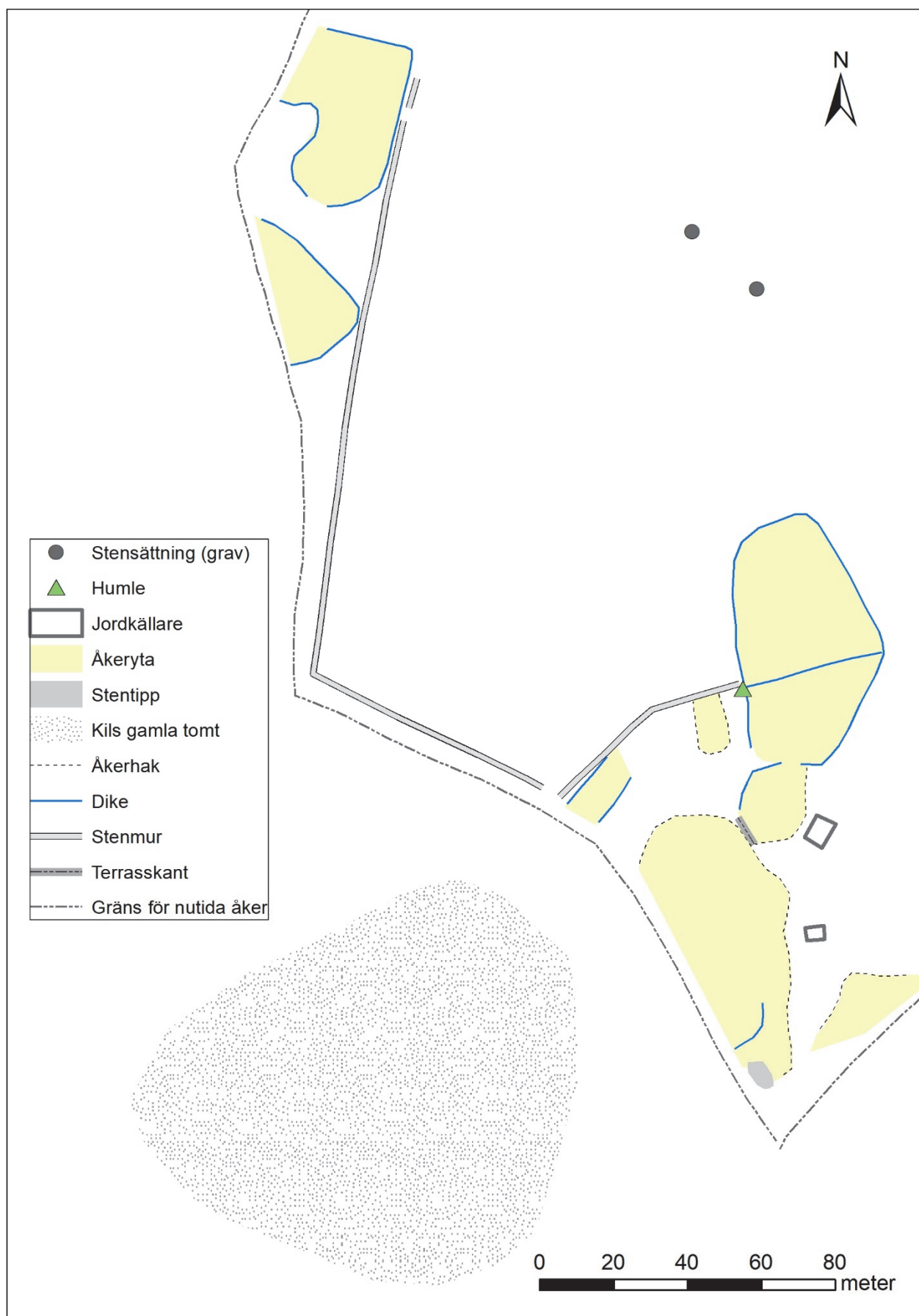
Figur 17. Fossilt odlingslandskap i Oxhagen. Skala 1:1500. Detaljinmätning av Alf Ericsson.

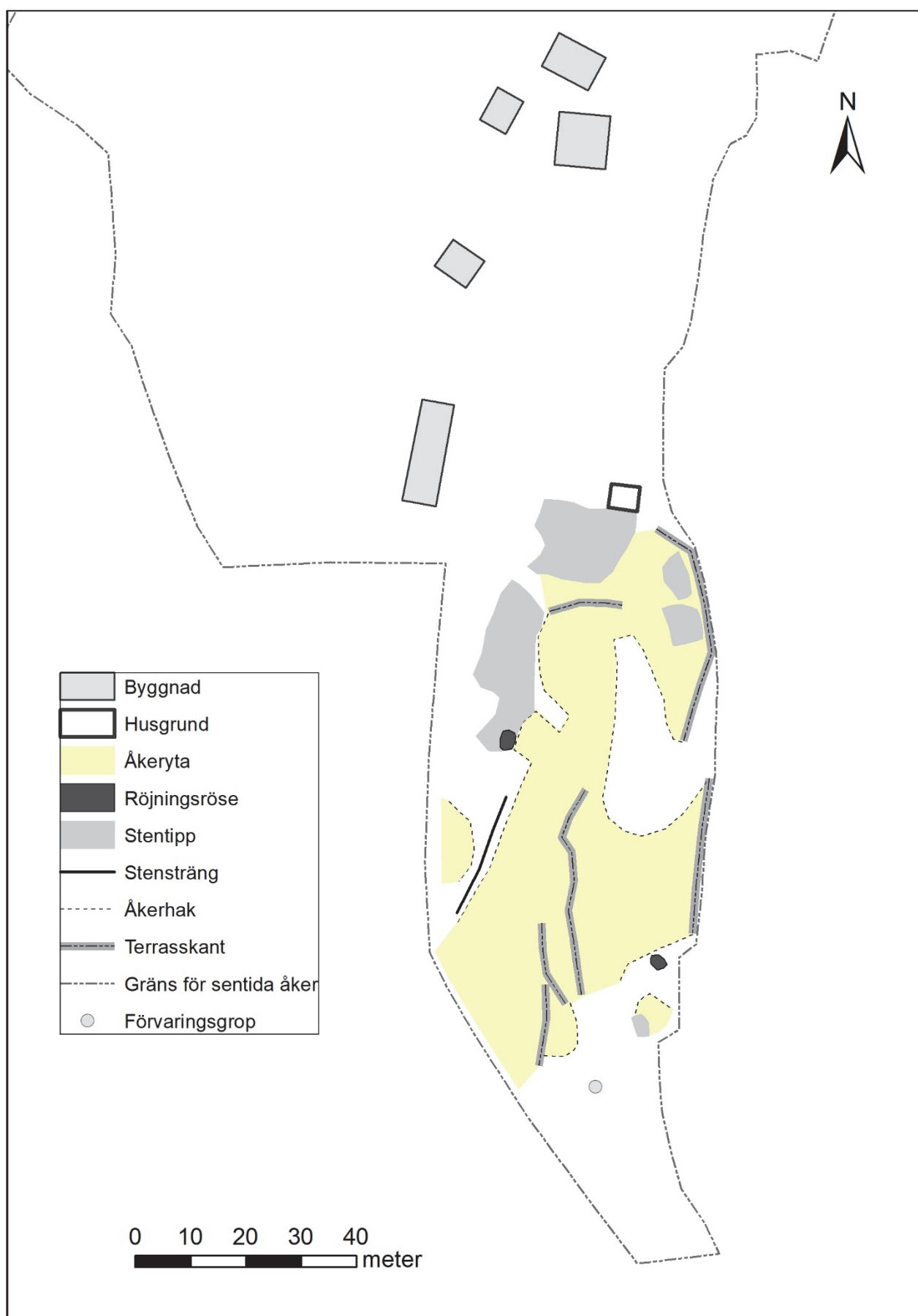
Figur 18. Inmätta odlingsspår och järnåldersgravar på ett utdrag ur kartan över Julita gårds ägor från 1869–78. Skala 1:1500.

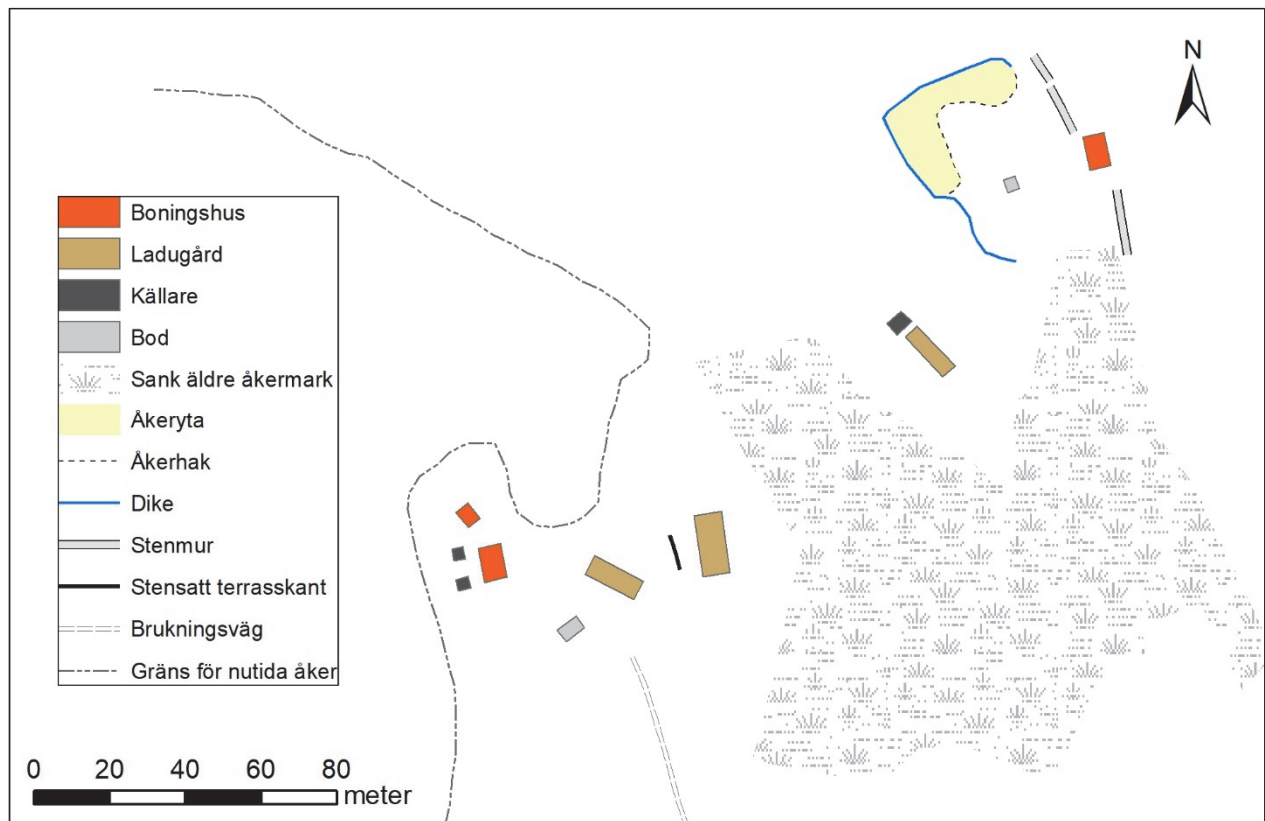
Figur 19. Storskifteskarta över Kil från 1773 (LSA C35-64:1). Färgerna i åkermarken markerar fördelningen av de lotter som de fyra gårdsbruket erhöill vid storskiftet. Den gröna hemängen i mitten förblev däremot samfälld.

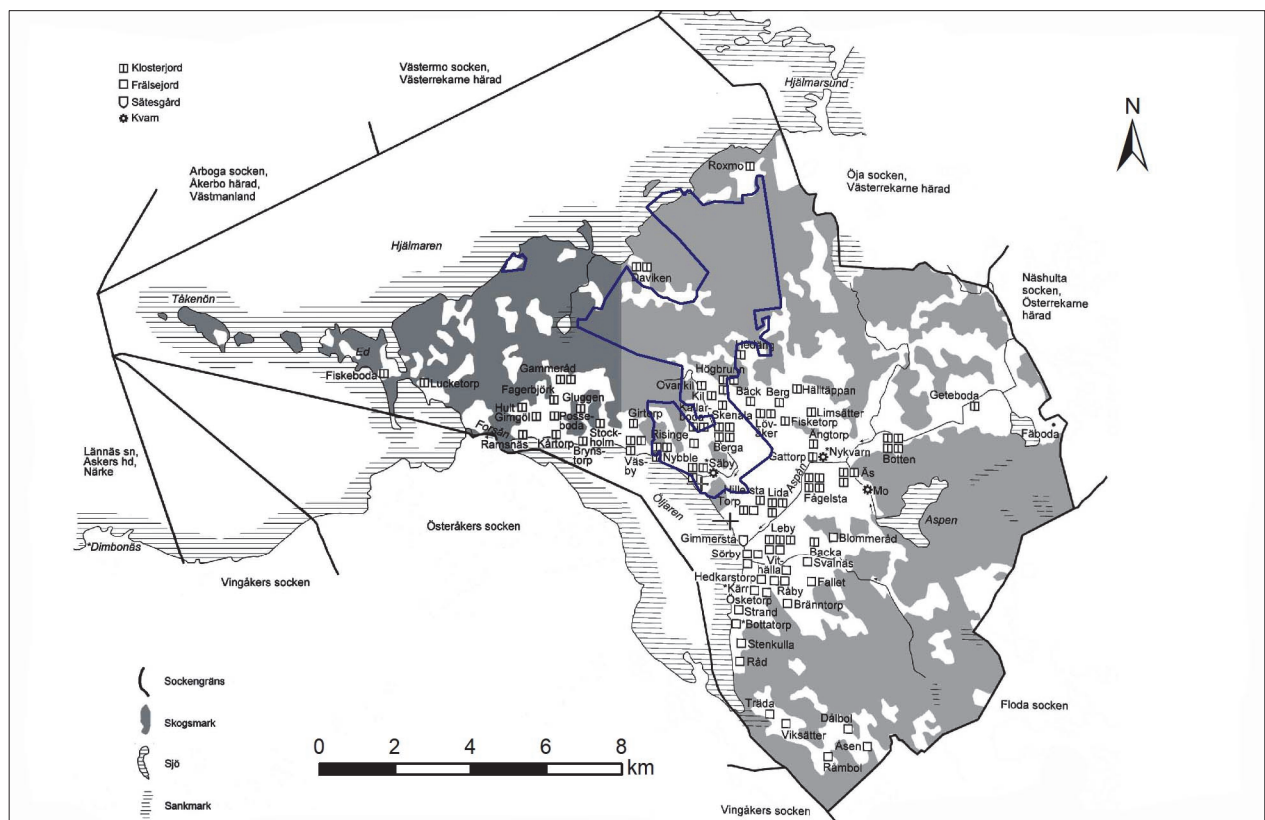
Figur 20. Fossilt odlingslandskap vid den försvunna byn Kil. Skala 1:1500. Detaljinmätning av Alf Ericsson.

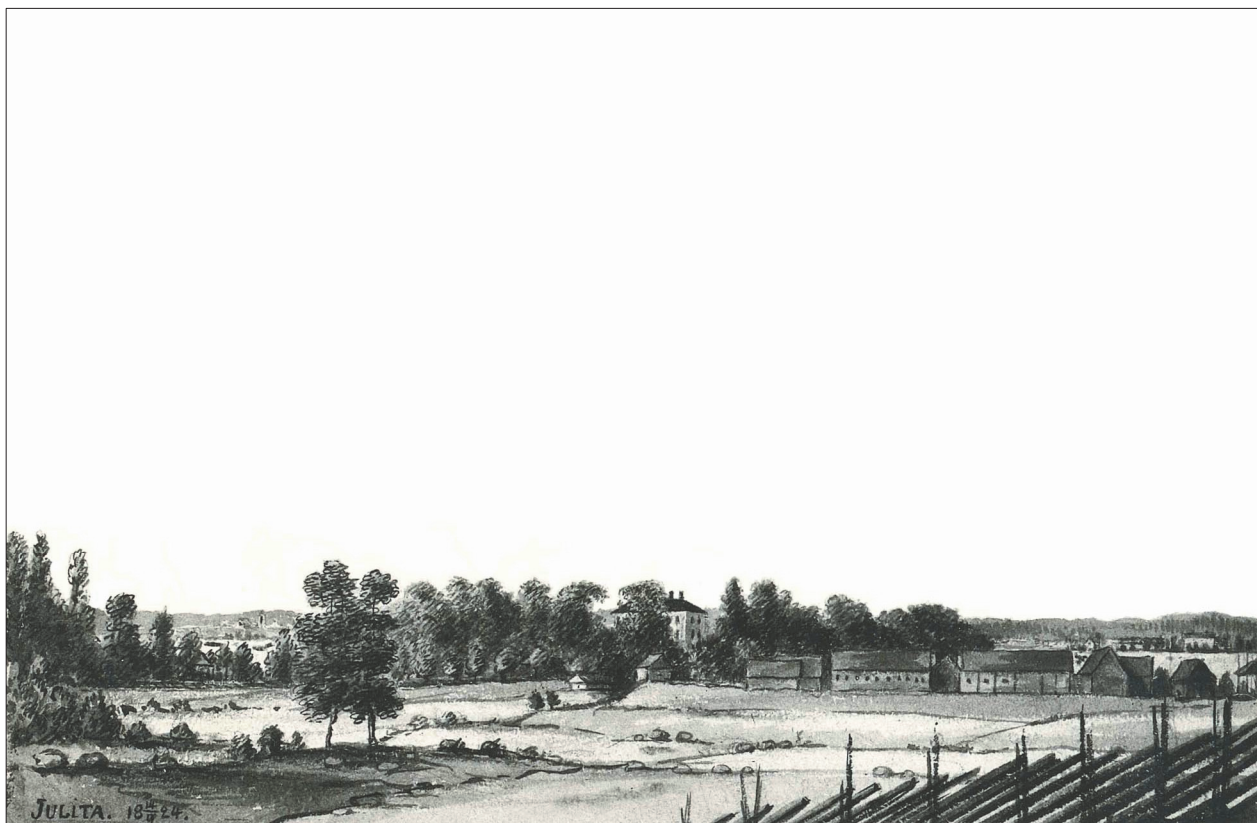
Figur 21. Fossilt odlingslandskap i Djupanboda. Skala 1:1000. Detaljinmätning av Alf Ericsson.

Figur 22. Detaljinmätning av Stora och Lilla slätten. Det förra torpet i väster, det senare i öster. Lilla Slätten kallades ursprungligen Skvättinge. Husgrundernas funktion är tolkningsförslag. Skala 1:2000.

Figur 23. Analysområdet (lila markering) på en karta över bebyggelsen och dess fördelning på jordnaturer i Julita socken vid medeltidens slut (DMS 2:5). Skala 1:200 000.

Figur 24. Vy mot Julita gård från Oxhagen. Teckning av Johan Way från 1824. Lägg märke till hankärdesgården i förgrunden och åkermarken med sina öppna diken och stenblock.

Figur 25. Med hassel och andra lövträd igenväxt ängsmark på Björstugumon. På 1700-talet var detta en utång till Väsby. Foto från öster: Alf Ericsson.

Figur 26. Vid infarten till Julita gård ligger Tegelhagen, en stenbunden hagmark som röjdes för bete i början av 1700-talet. Foto från väster: Alf Ericsson.

Figur 27. Gammal betesmark nedan Statarbacken. I bakgrunden syns Julita gårds västra åkergräde eller Sjögärdet som det också kallades på 1700-talet. Foto från nordöst: Alf Ericsson.

Figur 28. Betesvall vid Risinge. I dungen bakom kreaturen ligger ett järnådersgravfält. Foto från öster: Alf Ericsson.

Figur 29. Hankärdesgård vid Munkstigen mellan Julita gård och Julita kyrka. Foto från sydväst: Alf Ericsson.

Figur 30. Hög i krönläge på gravfältet i Oxhagen. Foto från söder: Alf Ericsson.

Figur 31. Humle som växer vid en stenmur i Kil. Foto från sydöst: Alf Ericsson.

Figur 32. Moränhöjd med terrasserad åkermark som likt en udde skjuter ut i den vidsträckta lerslätten. Foto från nordöst: Alf Ericsson.

Figur 33. Eva Skyllberg förevisar ett litet röjningsröse i hagmarken strax norr om Djupanboda. De förhållandevis små stenarna tyder på att man har odlat potatis eller andra rotfrukter. Foto från väster: Alf Ericsson.

Figur 34. En gräsbeväxt väg leder upp till Stora Slänten. På sensommaren blommar här rikligt med ängsvädd. Foto från söder. Alf Ericsson.

Figur 35. Flack moränhöjd med lämningar av torpet Lilla Slänten, ursprungligen benämnt Skvättinge. I förgrunden syns en gräsbeväxt äldre åkermark, nu betesmark. Innan marken dränerades med hjälp av diken fanns här troligen en sank slåttermark (sidvallsäng). Foto från sydväst: Alf Ericsson.

Figur 36. Flyttblock i åkermark mellan Hedäng och Tallmon. Stenblock var före det sena 1800-talets rationaliseringar en vanlig syn på de leriga åkerfälten i Julita. Foto från norr: Alf Ericsson.

Figur 37. Skogsbygden domineras av stenig och blockrik morän. Förutsättningarna för odling är mycket begränsade. Här syns ett i kalhygge vid Granlund. Foto från öster: Alf Ericsson.

Figur 38. Personalen på Julita gård vid en gravhög med plundringsgrop i Oxhagen. Foto från söder: Alf Ericsson.

Figur 39. Förvaringsgropar belägna mellan den gamla och den nya landsvägen vid Nybble fattigstuga. Foto från nordöst: Alf Ericsson.

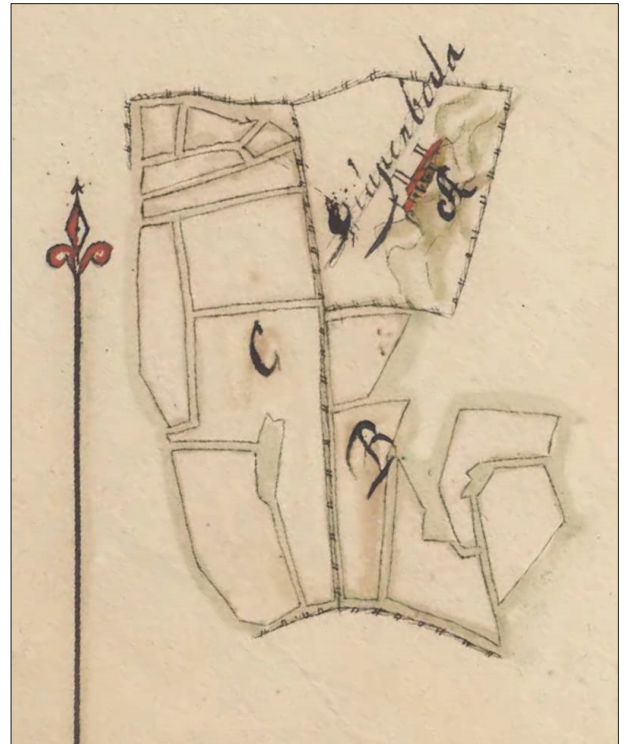
Figur 40. Källarbod vid Risinge skola. Norr om boden finns flera förvaringsgropar nedgrävda i en höjdrygg. Foto från väster: Alf Ericsson.

Figur 41. En sträcka av den gamla landsvägen kvarligger öster om Julita gård och passerar här ett järnåldersgravfält. Foto från nordväst: Alf Ericsson.

Figur 42. Stenmur av skalmurstyp. Materialet utgörs av sprängsten. Lägg märke till den trapetsoida formen. Muren står i ägogränsen mellan Nybble och Julita gårds Djurgårdshage. Foto från söder: Alf Ericsson.

Figur 43. Djuparboda 1689. Utsnitt ur en karta av Peter Svensson Utter (LSA C8:1). Den terrasserade fossila åkermarken ligger söder om gården i det grönmarkerade området öster om gårdens östra åkergräde (litt. B).

